

Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 9 (1993)

Artikel: Viarva romontscha : contribuziuns davart il lungatg, sia histora e sia tgira
Autor: Decurtins, Alexi
Kapitel: Armas, barunias e felonias : entgins tiarms militars dil vegl romontsch
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-859062>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 11.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Armas, barunias e felonias

(Entgins tiarms militars dil vegl romontsch)

(en: Annalas 81, 1968, 170-207;
dedicau a prof. R.R. Bezzola pils siatonta)

Cuntegn

<i>I</i>	<i>Entruidament</i>	<i>XIII</i>	<i>Muniziun e sittoms</i>
<i>II</i>	<i>Fontaunas romontschas
ed uiaras</i>	<i>XIV</i>	<i>Cavallaria</i>
<i>III</i>	<i>Si vis pacem...</i>	<i>XV</i>	<i>Artillaria</i>
<i>IV</i>	<i>L'armada e sia formaziun
1. Bandiera e bandierel
2. Autras formaziuns
3. Scharschas e grads</i>	<i>XVI</i>	<i>Cun schumbers e fiffas</i>
<i>V</i>	<i>Camp e quatier</i>	<i>XVII</i>	<i>Avon la battaglia</i>
<i>VI</i>	<i>Udis il clom!</i>	<i>XVIII</i>	<i>Campagna e battaglia</i>
<i>VII</i>	<i>Famas, spiuns e mess</i>	<i>XIX</i>	<i>Rempars</i>
<i>VIII</i>	<i>Guerriers</i>	<i>XX</i>	<i>Assedi u bloccada</i>
<i>IX</i>	<i>Mercenaris</i>	<i>XXI</i>	<i>Butin e preda</i>
<i>X</i>	<i>Urgiamenta</i>	<i>XXII</i>	<i>Tradiment, perschunia</i>
<i>XI</i>	<i>Uniformas</i>	<i>XXIII</i>	<i>Armistezi e pasch</i>
<i>XII</i>	<i>Armas
1. En general
2. Artg e ballester
3. Armas da tagliom
4. Armas da fiug</i>	<i>XXIV</i>	<i>Canzuns</i>

18. Armas, barunias e felonias

(Entgins tiarms militars dil vegl romontsch¹)

I Entruidament

Cu appuntai s'empatschan da fatgs d'uiara daventa la caussa u fetg prigulusa ni el meglier cass tragicomica. La puorla da sittar – la bumba atomica – els mauns dil strola da maseinas malinschigneivel ei ina visiun pauc legreibla da nos dis. Tochen dacuort han gronds umens saviu descriver l'uiara, certins da ses aspects silmeins, sco in levon pil progress cultural. Dacheudenvi e cun ils mieds destructivs avonmaun vegn quei ad esser pli hanau².

In'egliada en nos cudischs da scola pudess far crer che la historia insumma, quella mundiala e quella da nossa patria, seigi nuot auter ch'ina cadeina nuninterrutta da lutgas e sgurdins. La scienza moderna sesprova da far capeivel a nus ch'il regl d'agressiun dil carstgaun resorti da sia natira. Zaco e zanza sto el sesfugar. La historiografia ei da sia vart vidlunder da «humanisar» l'uiara, da dar als fatgs d'armas ed als urregiaders glisch pli differenziada. Ils heroxs d'antruras han piars per la letga lur posa. W. Schaufelberger ha mus-sau cun sia lavur ch'ils vegls Svizzers fuvan en l'uiara pugniers mal-manievels³. Christian Padrutt ha eruiu enzatgei semegliant pil Gris-chun da tschels onns⁴. Ei descha da renconuscher ch'el ha fatg die-ver era da fontaunas romontschas. Mo igl ei gnanc tgisà ch'ina lec-tura pli approfondada da questas fuss el cass da cumpletar tschadilà il maletg, da variar e colurar quel pli fetg.

*

Il suandont studi ha pli mudestas miras che las lavurs menziuna-das. Siu intent eisi – schinavon ch'ina materia talmein explosiva lu-bescha – da divertir. E per saver contonscher quei tucca ei bein era

¹ Per lavurs partenent la terminologia en auters lungatgs neolatins par. *RH* 37, 264 (B. Quadri) s.v. *Waffen*. – In interessant renviament ad in'ovra taliana manuscreta en la revista *L i n g u a n o - s t r a* (Sansoni), anno I, giugno 1939 – XVII, 66. – Partenent armas ed armadira par. MARTIN, P.: *Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV*. Office du Livre, Fribourg 1967.

² TOYNBEE, A.: *Krieg und Kultur, der Militarismus im Leben der Völker*. Fischer Bücherei Nr. 235, 1958.

³ SCHAUFELBERGER, W.: *Der Alte Schweizer und sein Krieg*. Europa Verlag Zürich 1952.

⁴ PADRUTT: *Staat und Krieg*. Per la bibliografia tudestga renviein nus en principi a questa lavur.

d'arranschar empau. Forsa va igl original E. Friedell memia lunsch, sch'el manegia che la differenza dil historiograf e dil poet seigi mo ina graduala⁵. Mo per ton savess ins schar valer, che lavurs historicas e linguisticas vegnan legidas, mo sch'ellas han era ina tempru subjectiva, q.v.d. mo sch'ins senta ord il smugl dil material il sforz personal.

Ils lexicografs e dialectologs ein ni historichers ni poets. Denton eisi franc legitim che quels luvrers en las vegnas dils «idioticons» svizzers, ch'ins savess numnar ils «cavaliers dil detagl», resentan mintgaton il basegns d'ina vesta panoramica. Stedi en la cavella cun igl alfabet, che atomisescha il lungatg, vulan els podà sgular alla conquista dil spazi, d'in spazi dau. Nies giubilar vegn ultra da quei a confirmar: Il filolog romontsch fa bien da patertgar ad uras vid il mund miffus digl arsenal. Baul u tard sto el tonscher il spadun dil curschin, süssentaus dil tgiern «d'uiaras ortograficas».

*

«La forza da romontschar ha il pievel» aud'ins meinsvart. Quei ei gest e nunprecis enina. Ver eisi ch'il scazi da plaids il pli genuin da nossa tschontscha deriva dalla cultura purila el pli vast senn dil plaid, dalla ierta la pli vivida e tochen dacuort la meins exponida ad influenzas jastras. Auncallura han diember auters facturs (emigraziun, survetschs jasters, baselgia, scola etc.) contribuü il lur ch'il romontsch ei daventaus igl instrument relativamein lingier e variaü ch'el ei.

Da considerar in camp linguistic empau agl ur, cunzun in tal orientaus silla vart tecnica e perquei dictaus oravontut da forzas jastras, ei ina resca. Quei vala senza dubi per la terminologia militar. Questa resplenda il fatg ch'il Grischun ei staus duront ils tschentanners 15–19 in termagl cuntinuau dallas grondas pussonzas. Plaids jasters tudestgs, talians e franzos semischeidan u van a pei ed a pèr cun bunas expressiuns romontschas. Mo era aschia eisi interessant, gie passiunont da perseguitar, co in pign lungatg ei vegnius a frida d'assimilar ed integrar ina buna part da quei material ch'ei fruntaus en siu vau.

En questa lavur eisi buca pusseivel e buca giavischeivel da dar tuts ils excerpts da nossa raccolta. Gnanc da plidar dil vast material dil Dicziunari Romontsch Grischun⁶. Nus stuein far ina tscharna, grup-

⁵ FRIEDEL, E.: *Kulturgeschichte der Neuzeit*. C.H. Beck, München. Introd.

⁶ Ins consulteschi ils registers da materias dil DRG sut il cavazzin «Wehrwesen», medemamein ils glossaris aschuntai allas ediziuns da Bifrun (Gartner; par. era Fermin), Champel (Ulrich) etc.

par ils mussaments per sluccar sut divers capetels (ch'ins savess tgunsch augmentar ni midar), sespruar d'untgir ton sco selai repetiziuns. Als citats havein nus buca vuliu renunziar. Meglier ch'ina descripziun indirecta gidan els a scaffir clima ed atmosfera e quei era sch'els derivan dils pli differents temps ed eveniments. Il tiern en damonda vegn daus leu nua che quei s'impona (armas, guerriers, rempars etc.) en scartira cursiva. Expressiuns dil medem cuntegn havein nus buca spartiu. Notas e commentaris ein restrenschi agl essenzial. Accents ed enzenas buca disponibels en la stampa havein nus stuiu tralaschar els citats.

Ch'igl ei problematic da stender igl artg sur plirs tschentanners, da quei essan nus bein pertscharts. Nua che quei resorta buca dil num digl autur, havein nus pil solit situau ils citats el temps. Plaids anflai en cudischs da devoziun (CHAMPEL: *Psalms*; MARTINUS: *Philomela*) han savens ina muntada figurativa (per sem. *friungk, schküdt*). Lur valur el rom d'ina «terminologia militar» ei pia relativa e discutabla. Talas fontaunas illustreschan denton da lur vart igl instrumentari e las pusseivladads dil lungatg. Partenent scursanidas buca claras vegli ins recuorer allas gliestas dil Dicziunari. Ulteriuras indicaziuns ein cuntenidas el suandont capetel.

II Fontaunas romontschas ed uiaras

Per saver recaltgar era mo pressapauc ils tiarms militars ston ins ir alla tscherca da documents adattai. Quei ei buc aschi lev. A nus mauncan descripziuns precisas e vividas sco per sem. quellas d'in «maresciallo di campo» Ulisse de Salis-Marschlins (SALIS: *Memorie*) che relatan ord la vesta digl uffical e strateg dallas campagnas en Vuclina, el Venezian, en Flandra ed el Piemont⁷.

In aspect ei da scartar da bial'entschatta: l'influenza dallas cuorts medievalas⁸. Cu las Ligias entscheivan a sesalzar ed a s'unir ad in stadi federativ ein ils castials – ils biars – daditg sballunai. La «cavallaria» appartegn tiel fier veder. Expressiuns relativas a questa vegnan introducidas el romontsch pér pli tard culs cudischs da scola (Nibelungs, historia svizra) ni entras poems epics sco quels da Muoth (Il cumin d'Ursera) e da Camathias (Historias dil Munt s. Gieri), en l'Engiadina cun Barblan e Bardola. Nus insistin perquei

⁷ SALIS: *Memorie*.

⁸ Par. BEZZOLA, R.R.: *Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli (750-1300)*. Saggio storico-linguistico. Zurigo 1924. Cuzun il capetel «I nobili e la guerra» (p. 147ss.).

buca specialmein sin plaids sco *balfrid*, *cappellina*, *casca*, *chamischöla*, *cuirass*⁹, *cuissarda*, *mazza* etc.

Las «res gestae» dallas Ligias sezzas anflan perencunter scoche-mai lur cantadurs. Igl jauer Schimun Lemm, che sefutra bi e bein dils dretgs d'autur, sestenta da far emblidar ses malpass litterars giuvenils cun la «Raeteis», la cantada epica el stil virgilian, che conta dils Rets e cunzun da lur ovras alla Battaglia da Tgalaveina. Lemm scri-va aunc dil meglier latin classic. Las hostilitads romontschas entscheivan denton pli baul. Ellas s'annunzian cun ina savur da caduscal barsau. Igl onn 1475 prorumpa la «Guerra da las giallinas» denter igl uestg da Cuera, resp. denter quels d'Engiadina Bassa e l'Austria. Ils Valladers sedostan da stuer schar svanir denter auter sur la Punt Martina la dieschma dallas «gaglinas da tscheiver». Las barunias (opras) da Bart Gualgelm e da ses valerus cumpogns ein idas vi ella canzun populara. Duri Champel ha reteniu la «cantilena quaedam» ch'el ha aunc udiu a cantar dils vegls¹⁰.

*Quell da Schlander e d'Unuder a chiavalg,
Haun dritzad queus ün mal cussalg.*

*E ha ho par daschdriür la val d'Ingiadina
Che nun chiaunta ne gial ne gialgina¹¹.*

*Marti-Joan diss: Mütscha, mütscha, tü Bart Gualgelm,
La vita t'cuosta, schilt ed helm;*

*Diss el, sch'la mia vita dess a mai custar,
Voelg eug hunur e laud chiattar.*

*'lg pilgaa la vita, doet in'lg chiamp fadiff¹² da soart,
Ch'l'ha undesch glids ruott aunt la moart...*

*La bandëra dad Halla quaa bain fuo
Tzuond schdrammada da metz ingiuo.*

Donn e puccau che Champel lai stgisar cun in etcetera alla fin e ch'el dat buc a nus in'idea dall'entira canzun. L'uiara entscheiva en enconuscenta maniera. Las parts inimitgas envidan ora ina l'otra, circa sco ils mats fan denter els la notg cun ir a mattauns. Lu suonda la «monomachia», il duel denter ils dus tschancs Bart Gualgelm e Mar-

⁹ Per in lungatg pign eisi nundetg grev da sedecider per in tierm e setener vida quel. Quei muossa d.a. il cass da «cuirass» cun las suandontas expressiuns: *curaschina* (Bifrun), *corazza*, *curassa* (Palioppi), *cuirass*, *cuirassa* (Muoth), *curass* (Surselva), *guaret*, *guret*, *harnisch*, *panzer*.

¹⁰ CAMPPELL: *Hist. I*, 562ss.

¹¹ Quei para d'esser stau in schema litterar. Duront l'Uiara sueva selaudan ils Austriacs puspei «ch'els fatschessen cun Ingiadina, chia quaa, maa plü, nun chiantass ne giall ne gialgina» (CAMPPELL: *Hist. I*, 693).

¹² Derivau da *FAIHIDA «carplina» (vegl francon dil nord) ch'il vegl engiadines ha manteniü. Par. v. franz. *faidü* (ennemi juré), v. provenz. *faidü* «banni, exilé». FEW 3, 375.

ti-Joan, silsunter la «battosta» denter ils dus camps adversaris e la conquista dalla bandiera.

Era las empremas campagnas en Vuclina ha la canzun populara tschaffau. Dils onns 1486/87 (Buorm) ein las Ligias pulit unitas. Ellas han aunc zanistrau il proverbii romontsch che cusseggia «Bod a la faira e tard a la guerra» e festginan d'arrivar ad uras ed ensemen el camp. Il ritmus dalla canzun renda quella prescha e legria ch'ils Grischs han da conquistar la Vuclina «quel deng bell paravis», la tia-ra dils sgnaffers.

*Las Ligias trais rivavan, ils Burmins tuts a mütschar,
'ls prüms botts ch'las Ligias davan, 'ls Burmins d'temm'a tramlar.
Als Grischuns pu(s)chiad ven d'las dunauns:
«Mattauns turnad vuo pouvras, proa'ls pitschens voass uffauts.»*
(CAMPELL: *Hist. 1*, 597)

Sil tgiembel da sia gloria ei il Capricorn cun l'Uiara sueva¹³ e culla Battaglia da Tgalaveina¹⁴. Benedetg Fontana ei in dils davos heroxs dalla urdadira d'in Winkelried ed Uli Rotach che sedistacca dalla scena. Las pitgiras entscheivan denton per buca calar cun las uiaras da Müsch encunter quei scroc fatgs si cun pugn d'in Medeghin¹⁵ che envida ora ils Grischuns «per ova et per terra» (terra marique). «La chianzun dalla guerra dagl chiaste da Müs»¹⁶ da Joan Travers, «primus qui barbarici bellum indixit et affricatam innocuae linguae maculam abstersit», ei in'apologia ord atgna experientscha ed enconuschientscha dil decuors dall'uiara. La canzun politica, il pasquint, ha cumpatg ugliau il capitani da Vuclina e leventau sia reacziun. Tgi ei la cuolpa dalla terrada? Il pievel vul sias unfrendas.

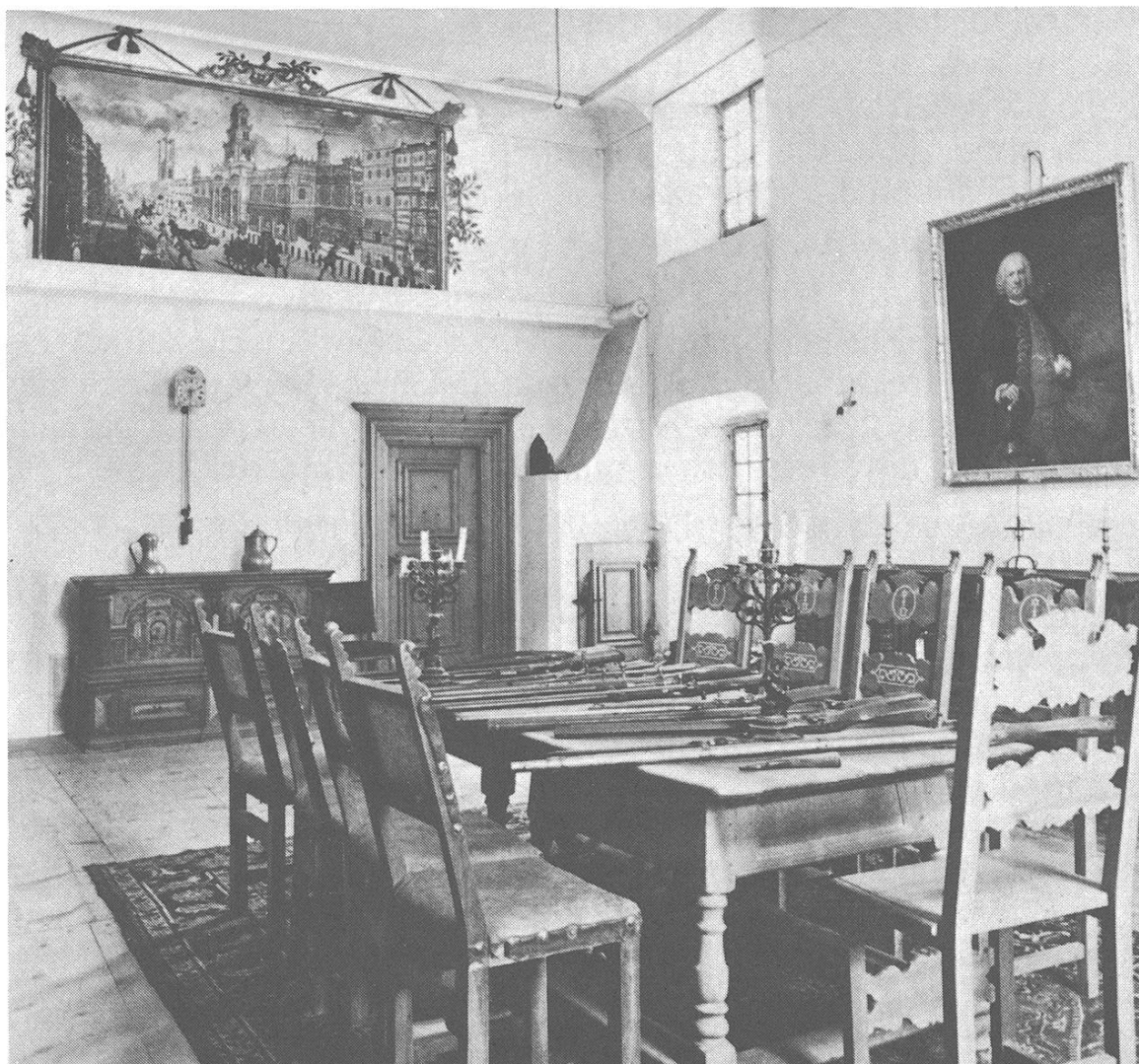
Silsunter van las caussas da mal en pir. La Reformaziun zavra ils Grischuns, Cappel sparta ils Svizzers, la Cunterrefuorma alla fin dil 16avel secul slargia il foss. Las pussonzas jastras (Spagna/Austria, Frontscha, Vaniescha) carmalan cun lur pensiuns e smanatschan cun lur armas e cun lur politica. Sper muments ideologics dicteschan oravontut motivs da daners e stumi las alianzas. Las experientschas da Bifrun e Champel ein stadas significativas. Duront «la guerra da la

¹³ Ella vegn era numnada «la guerra dalla bastia» (Vulpius 31).

¹⁴ MUOTH: *Eberh. II*, 180 numna ella la battaglia «sin il brutg de Mals», ina translaziun verbala da «Malsrheide».

¹⁵ GIANZUN, R.A.: *Il Medeghin*, en: *Annalas 30*, 1.

¹⁶ Ils citats en questa lavur serefereschian adina all'ediziun da A. e B. SCHORTA-GANTENBEIN en: *Annalas 56*, 17ss.

Stanza dils mercenaris en la Casa Poult a Zuoz

chiarn d'poerc» (1565)¹⁷, nua ch'els propagavan la ligia cun la Frontscha, han els sutestimau il regl da viver da lur convischins. Lezs sa-vevan beinavunda che la tiara cunfineschi culla reha Planira padana e buca cun la Frontscha. Ils mantuns carn secca «suillae carnis vel laridi, ex vetustate nimia jam rancidi», ch'ils schuldaus valladers han scugliau naven denter Calandamars e Pastgas en l'Engiadin'Aulta a caschun da quella sullevada, han zaco valor simbolica. Cun tgi tener? Quei era buc aschi sempel.

Da trer cun l'g raig d'Francia ls plüs acusglien (Travers 18).

Siond chia l bülg da Fraunscha eira massa stret

et alg ngif da iminchiün nun gniva dret,

schi s ha alchiüns vlü inschignar

alg rai da Spogna da tattar (DEC 6, 269, Cronica rim.)

¹⁷ CAMPPELL: *Hist.* 2, 441. - Par. JECKLIN, F.: *Der Engadiner Aufruhr des Jahres 1565*, en: *JHAGG* 1904, 34.

In calvinist sco Stiafen Gabriel veseva il mund plein «Spangiers a dimunnis cha lessan nus strunglare».

Cu ins secattava en situaziuns desperadas, magari sin in viadi en Tiarasontga denter bargada dil Grond Terc, cunvegneva ei da trer sco Grischun pil dretg cavazzin.

Nus essen Grischuns, et essen sut à gli reig de Fronscha; quel ei nies patrùn et signiur (AGI 7, 187, 1591)¹⁸.

Tut mo rosas ha la tgatga culs Franzos buca purtau, cunzun sch'ins patratga alla restituziun munchentada dalla cucagna vuclinasca vid-vart la stgeina dils cuolms. Aschia ei il refrain dalla canzun populara sursilvana daventaus proverbials¹⁹ che schumbra:

Quel sanrigla silg davoss, quel ca safida dilg Frantzoss (DEC 2, 354).

Zacu vegnan ils Spagners e demunis lu daveras. Il Baldirun u Valdirun che rumpa cun sia soldatesca en Engiadina Bassa ed en Purtenza fa ovras da sgarschur. Il resun tuna en la Cronica rimada «Dalg fatt da Deis»²⁰. L'ironia vul che Baldirun era in «Romontsch» dil Trentino.

Tschien onns pli tard anfla Travers in giuvnal e convischin, Gioerlin Wietzel, che descriva a sia maniera la «Memoria da que ais passo in Engadina et in Vuclinna a^o 1635», v.d. la campagna dil Duca de Rohan²¹. Nus astgein lu buc emblidar las duas cronicas romontschas, quella da J.A. Vulpius, la *Historia Raetica (VULPIUS)*²², e quella da Not da Porta (1742), la *Chronica Rhetica (DA PORTA)*²³. Sch'igl onn 1705 vala pil manuscret da Vulpius, ston ins supponer che N. da Porta hagi duvrau aspramein lezza fontauna. Mo sch'ins cumpareglia ellas cun Sprecher (*Rhetische Cronica 1672*) e Juvalta (*Beschreibung der Geschichte Gemeiner drey Bünde 1781*), lu cunzun cun Champel, fan ins persenn ch'ellas ein buca fetg originalas.

La finala ei in auter temps da travaglias documentaus ualti bein oravontut per la Surselva: il temps dils Franzos (1798/99)²⁴. Cun els

¹⁸ Ei setracta dil viadi a Jerusalem da Giachen Bundi, interprius igl onn 1591, descrets per tudestg e translataus pli tard (ca. 1700) en romontsch.

¹⁹ *DEC 1*, 403, Diari de Berchter.

²⁰ Par. *Annalas 18*, 79 e *DEC 6*, 260.

²¹ Nus citein tenor l'ediziun da FLUGI, A.: *Zwei historische Gedichte in ladinischer Sprache aus dem 16. und 17. Jahrhundert*. Chur 1865.

²² VULPIUS: *Hist. Raet.* Coira 1866.

²³ DA PORTA: *Chronica Rhetica*. Scuol 1742.

²⁴ Par. *DEC 1*, 403 (Diari de Berchter); *DEC 4*, 579-613. - *Annalas 1*, 87-139, Protochol dilg ludeivel Cosselg d'ujarra pro anno 1798 etc. - *Annalas 2*, 163-194, Documents per l'istoria digl onn 1799. - *Annalas 7*, 225ss., Balletta. - *Ischi 3*, 97 DECURTINS, C.: *L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos*.

han ils sgurdins grischuns contonschiu lur cumpleina mesira. La tiara dallas Treis Ligias haveva per tschentaners stuiu far enconuschientscha cun quei ch'igl ambassadur franzos Gueffier haveva predetg: «Les Grisons veulent de la guerre, par la mort de Dieu, je leur en feray avoir tout leur saoul, tant que de terre...»²⁵. Sco la detga raquenta duei in schuldau franzos, mond tras Trun suenter la terrada dils Sursilvans a Rehanau haver dau in siet sil vegl Ischi ch'igl ei culau saung «dil mal ch'igl ischi haveva ch'ils Grischuns hagien piars la libertad»²⁶. Federaus ualti libramein tochen ussa cun la Svizra ha il Grischun stuiu secumadar da vegnir incorporaus dils Svizzers «quels grand Sgnuors». Inaparts ei tuttavia el clar ch'ei midi canzun da cheudenvi.

Ton sco in auda sche vul ilg pur nuotta saver de quei, sonder vul restar Grischun sco sees buns vegls en staj, mintgin vesa en che con sebetter con ilgs Schvizers, sche en quels quatergadas pli che nus, sche deigi tenor lur nova constitutiun tut ira suenter pli vusch, sche vessen nus nuotta pli de dir e comendar, sonder stuessen star sut al plj con vetta, rauba, honur e religiun... (Annalas 1, 115, 1798).

III Si vis pacem...

Nos babuns savevan, senza haver studegiau Macchiavelli, che la «politicha senza la forza vala nuot». Mo els fussen buca stai Grischuns, havessen els buc adina puspei emblidau quei e schau bastar cun improvisaziuns. L'organisaziun militara ei sigl ault, sil pupi a mintga cass, cu il Grischun ei il pli scardalius, alla viulta dil 18avel tschentaner. Officials grischuns relaschai da survetschs jasters (en Surselva: ils Caprezs, Castelbergs, Latours, Ballettas) fuorman las cumpignias (*ils corps, chors*) en moda rigurusa, stabileschan plans exacts d'alarm e d'uiara, inspecteschan ils cunfins ed exerciteschan da temps en temps culs mats.

Quella stad vai jau mussau gl'exerzieren als mats de Breil, – et ei figieven valti de gati (Annalas 7, 273, BALLETTA 1798; ibid. 245, 1794).

En lur organisaziun mauncan ni il «büchenschmied» ni il «feldscherer» (miedi). Ei vegn bein ad esser aschia che las cumpignias da mats formavan il rosch da tschep dils guerriers. En situaziuns criticas

²⁵ Citau tenor TÖNJACHEN: *Baldiron*, 195, n. 82.

²⁶ *DEC* 2, 147, n. 25.

tschercav'ins denton da tschaffar tonta schuldada sco mo pusseivel, da far «trer» mintg'um en «massa ne compagnia», numnadamein ils giuvens ed umens da 14, resp. 16, 18, 20 onns ensi tochen 60.

Ils vegls statuts d'Engiadina porschan numerusas prescripziuns cunzun davart las schinumadas «tschernas», in sistem cumplicau per eruir quels che stuevan ir (trer) en roda (ils jasters e buca burghais ordavon e pli ditg magari) als cunfins ni en agid als Confederai (Aidgnoss) svizzers²⁷. Ils cuitgs (cuvits) fagevan mintgaton temps uatga dallas armas.

Ils statuts da Puntraschigna (*Annalas* 48, 56ss., 1597) fan da saver che la vischnaunca metteva a disposiziun als vischins certas armas²⁸. Ella posseda 1597 «*guargimaintas* 7 et *archiabüschs*²⁹ 3», che vegnan distribui a vischins che duein metter en salv ed haver quitau dad els. Per semeglia «à Padruot Saratz üna gurgimainta alua sainza gauns... à M. Andre Clo(t) Stupaun üna gurgimainta da comt in oura³⁰ sainza *gauns et bradschers*»³¹. «L's archiabüschs haun è do ün à M. Jan Schokhia cun üna *bachietta et araspa et 2 fraschuns*³², jtem haun do ün à M. Janpitschen Varschilli sainza *mouden et araspa*...». Dils 1604 vegnan vitier «9 *muschiatuns*³³, et 12 *muriuns*³⁴, et *deyas* 12». «L's archiabüschs ü muschiatuns haun els do insemel cun l's muriuns prima à M. Jachiam Janett Barnard ün muschiatun cun tuot aque chi oda tiers, cioe cun 2 fraschuns et la *furchietta et muoden et 3 maz d'guordas*³⁵ et la *mazochia*³⁶ insemmel cun ün muriun... Las deyas haun els do... à...». Ils vischins ston pagar per las «deyas» 6 barlingots. Paupra quel che vendess ses uaffens enteifer ed ordeifer il «cu-

²⁷ Il tierm «tscherna» significhescha: 1. la tscherna dalla schuldada, 2. l'inspeziun periodica d'armas e d'urgiamenta, 3. la cumpignia ni unitad militar. - Arisguard las «tschernas» par. *Rq.*, B I, Tschantamaints d'Engiadina Bassa, hsg. von A. SCHORTA, Chur 1965, p. 374 (Stat. Tschlin 1732), ibid. 685 (Stat. Ardez). - Plinavon: *Annalas* 17, 208 (Stat. Bever 1599), ibid. 26, 188 (Stat. Schlar. 1769). - Ms. Stat. Sam. 1668 cun aggiuntas, § 103; Ms. Stat. SMur. 1692, p. 246; Concept Cod. crim. 1838, § 32; Stat. Eo. 1839, art. 522.

²⁸ Armas e muniziun vegnevan salvadas en loghens segirs. A Sent (*Rq.*, B I, 535) «ora in baselgia d'St. Pedar aint in la chiaista gronda chi ais gio in chiaminada».

²⁹ *DRG* 1, 375.

³⁰ *guargiamainta*, deriv. da *guerregiar* (sursilv. *urgiamenta*), munta cheu «cuirass, corazza», sa denton era significar «armadira» in summa. L'expressiun «gurgimainta da comt in oura» vul bein dir «dil cumbel (talian gomito) naven».

³¹ Deriv. da *bratsch* *DRG* 2, 483.

³² Probabel varianta da «flascun» (butteglia, vischi) cun puorla da sittar. Ins plaيدا per ex. era d'ina «fracla d'puolvra».

³³ Talian *moschettone* (*moschetto*) «mus-chetta liunga e gronda».

³⁴ Talian *morione* «cappellina cun cresta aulta en péz ed urs viuils ensi» (Sturm-, Pickelhaube).

³⁵ Apparentamein 3 puschels cordas da sittar (tud. Zündschnur). SALIS: *Memorie*, 119 drova il plaid «meccia», dil franz. *mèche*.

³⁶ Sco *mazzacun*, *mazzüch* bein ina specia da «turschet».

moen». Dil rest eisi vegniu concludiu «chia tuots l's oters vschins chi nun haun deyas sufficiaintas sayen culpaunts da las cumprêr aqui à S. Giüerg prossem». Ils umens dils «muschiatuns» obtegnan (1605) capeivlamein era muniziun «cioe à tuots 9 homens librettas 2 d'*puuolura* et liurettas 4 d'*plom* per ün münchia ün». Semegliontas disposiziuns secattan en auters statuts.

chia daien gnir mantgnidas 25 guargimaintas in noassa wschinaunchia (Ms. Arch. Zuoz, n. 9, 1591, fol. 48).

minchia ün vsching dilg noass h. commoen duess drizer üna arma da utschalin³⁷ in sia chiesa (Ms. Stat. Bravuogn, art. 130, 1680).

Minchia vaschin da comün es oblig da preschentar sia arma, con üna noda d'puolvra et 12 culas, circa mez april e non presentond sia falla 2 R. al comün e covits per mità, nun recerchiond covits sean eir in falla, usche eir juvenes da 18 ons, et sura, dessen pre(s)chentar arma, puolvr'e culas, et sün quaj hvair lur visita e past, sco ün'atra vusch da comün (Rq. B 1, 233, Stat. Scuol 1726).

Ils artechels dalla Ligia Grischa (1797) ein pli laconics³⁸:

Davart vaffens et urgiamentas

Scadin pundsmann dei esser bein pinaus cun vaffens ei seigi della vart, ner sittom ensemen cun provisiun da 24. schuz da pulvra a plum, tondanavont ch'enten caschuns da visitas ch'in oberkeit figies, ad enflassen bucca enten tala visa provedius, sche deigi in tal esser culpons da 5. Δ fallonza.

Et chia ün münchia ann in lg' di da S. Jan Baptista tuots vschins da wschinaunchia in wschinaunchia daia s'araspaer in lg' platz da lur wschinaunchia scodiün cun sias armas, innua chia l's cuuichs daien guardaer las armas da scodiün da ün in ün (Annalas 44, 347, Stat. Eo. 1605).

Cuwitts da d'imminchia commün sun culpaunts da far sagiattar duos voutas allg ann (Ms. Stat. Surtasna 1628, Kop. 1662, 271).

Fütta giüdichò per boen / cha scherna d'immincha cumoen / da schient homens gnissa fat (WIETZEL 58).

Las tschearnas ad Ardez sun ieus (WIETZEL 61).

d. 27 fon ils noss mostriads in Mystair (DA PORTA 137).

alhura tras la wschia. dess gnir do la müda (= scumiada, Ablösung; Ms. Stat. Sam. 1668, § 103).

³⁷ DRG 1, 502 s.v. *atschalin*. Arma da fiug, numnada tenor igl itschal da dar fiug.

³⁸ Bundsartikel en Ramonsch. Statuts et Artikels della Ligia Grischa. Coira 1797, p. 19.

mintgia vischnaunca formeschi ina compagnia ord de quels che han buis et ina ord de quels che han autras armas e tschentien ilgs officiers per mintgia compagnia a quei deigi per mintgia vischnaunca sin Caplaun vegnir concludiu e partiu ora sin quei medem dy las patronas a quels che han buis et vegnir nodau si contas patronas mintgin retscheivi (Annalas 1, 96, 1798).

Cun tut lur basegns da far «tschernas» e schuldada fuvan las Treis Ligias buc aschi rigurusas sco ils Bernes che pretendevan aunc suenter 1700 ch'in giuven astgi maridar pér dil mument ch'el sappi presentar bastonta ed atgna urgiamenta ed uniforma³⁹.

Igl ei da presumar ch'ils purs grischuns havevan da casa anora ina dètg buna cundiziun fisica. Plinavon procuravan las scarpanzas per alps e pastiras denter differents vischinadis, vitgs e valladas, las cuntuadas «vendetgas», che cumpigliavan cunzun en l'Engiadina entiras famiglias e farglionzas, che lur maguol e forza pigiurien buc.

IV L'armada e sia formaziun

1. Bandiera e bandierel

La bandiera ei stada da tut temps il simbol unent d'ina formaziun militara u armada. Ella e siu purtader: il bandierel, bannerherr, bannermeister u fendri, han particulara muntada.

mai ei la bandiera della Cadi vegnida muentada senza ver purtau victoria ne fatg ovras segiladas (Annalas 1, 118, 1798).

a Disentis ultr'una bandera... fo chiattad'amo una cun il vapen da Spogna, zopada sot la laina (DA PORTA 151).

las banderas fon tottas conservadas (DA PORTA 145)

quels eiran... rivats cun bandèra splagiada fin a Brixen (DA PORTA 145).

eir ils baners grands scarpèn els e faven faschas (VULPIUS 170).

leu veinsa rendiu ls gravatas dilgs 4 fendlis ch'eran nazionalas (Annalas 7, 234, BALLETTA 1792).

Sco el tudestg (*das Fähnlein, ein Fähnlein lupfen*) – e strusch per cass – s'identifiescha era en romontsch (quei vala surtut per l'Engiadina) la bandiera (*alvar la bindera*) cun la «cumpignia», l'unitad da tschep. Cuera, il cor dil Grischun, ei da vegl enneu vegnius suspectaus dallas valladas sco fueina da rampins e scroccarias. Per quei

³⁹ Par. Schw. Arch. Volksk. 46, 53.

haveva ei num mussar las gievgias da temps en temps a quels schanis. «I füss da tour la bindera ed ir a Cuaira»⁴⁰.

Dintaunt s'alvaun da d'imminchia Lia, / las banderas cun bella cumpagnia (TRAVERS 23).

Alhura las bandêras cumanzau(n) a chiaminer (TRAVERS 23).

Trais bandyras d'sudeda da comönas trais ligias (DEC 5, 318, Cronica, 1585).

La daman süil far dal di fo la bandèra gronda da Coira... rivad'in sagens (DA PORTA 40).

Las cunzinas che vegnan dadas el serament dil «banameister» ein severas⁴¹. La bandiera, il «fendli» u la standarta ein da pertgirar aschia che ni ils «laders ner mulleuns» pon nuscher. Quella historia dils mulauns fuva tuttaviva buca mo ina praula. Dils 1889/91 ha Caspar Decurtins vuliu schar reparar las veglias bandieras dalla Cadi. Mo cu el ha priu ellas ord la teigia hagi el stuiu constatar ch'ellas eran «totalmein semigliadas e pauc auter che la bluta festa», denter auter ina bandiera historica, schenghetg da papa Geli II.

En cass da furtinas dad auas etc. va la bandiera «perfin avont vossa aigna dunna, affons ner fargliuns». Secapescha ch'igl oberkeit di cu e con lunsch che la bandiera duei vegnir alzada u muentada. En battagliais sto il bandierel mantener e consalvar per tut prezi l'enzenna schiditg ch'el ha «flat a vita» enten el. El mender cass scarpar «la seida davent da lasta», zuppar ella en in calzer, «sturtigliar vid vossa persuna» e.a.v.

2. Autras formaziuns

Abstrahau dalla «bandera, cumpignia» e dalla «Formaziun dilg corp de chatschadurs» (1798), la davosa stabilida els menders detagls, eisi nuota ton clar, co la schuldada grischuna fuva organisada⁴². Suprema istanza para dad esser in Cussegl d'uiara.

Ûn di generel cusailg da ls Grischuns fü ordino / et da tuot las bandêras â Clavenna pusto (TRAVERS 29).

Duront il temps dils Franzos (1798) senumna el il «Cosselg d'ujarra».

Ina truppa u armada (en texts vegls entaup'ins era il latinissem *exercit*) ch'entscheiva siu survetsch sto vegnir seramentada. A Mustér vegneva il «seramen» pretaus en la baselgia claustrala. Bandunond quella stueva scadin «bitschar ilg maun ad in dilgs sigrs. dilg

⁴⁰ TÖNJACHEN: *Baldiron*, 180, n. 224.

⁴¹ BERTHER, B.: *Ils Bannerherrs della Cadi*. Ingenbohl 1920, 39. - *Annalas* 44, 212, per Schons.

⁴² *Annalas* 1, 119ss.

lud. magistrat ne Cosselg d'ujara». La fin dil 18avel secul enconuscha la mobilisaziun totala cun la milissa, ils voluntaris ed il «landsturm».

*L'armaeda passet Umbrailg / taunt a pe cu a chiavailg
(WIETZEL 74).*

*Et arriveda eira in aque / l'avantguardgia francesa a pe
(WIETZEL 83).*

Dallas gadas dava ei rabantschas denter las Ligias, a tgi che s'audi la precedenza partenent l'avanguardia.

Li ss. ri della Lega Grisa pretendeuano l'auanti guardia (SALIS: Memorie, 75).

Cunquei ch'ils Bernes dil colonel de Moulin (von Mülinen) havevan la medema ambiziun, han ins s'enschignau da piarder la battaglia da Tirano (1620)⁴³.

Et d'eira ün franzes / cioe cun ilg foruot (DEC 9, 186).

L'g cunt da d'Ark cun l'otr avanzadüra (TRAVERS 32).

*Ilg reist da tuotta l'armaeda / par mez oura pigliet straeda
(WIETZEL 69).*

Taunt ch'ell tschantschawa, Iudas uain / cun chiamp d'sudada grand è plain (CHAMPEL 286).

*Aunz cha'lg groas da lur armeda, / chi'n Puschlef eira riveda
(WIETZEL 69).*

enten cass... che nossa chara patria vegnes attachada aschi zun chei dumondass ilg «landsturm» (Annalas 1, 88, 1798).

Ilgs 28 pia ei arrivau la milisa de Sursaissa (Annalas 1, 104, 1798).

Ilg tearz dalg Jenatz s'astramentenn (WIETZEL 77; ibid. 65).

Eau he aunchia ün bun trüp de famaglia, / chi t'daun cuncontrast et air bataiglia (DEC 5, 161, Lazarus).

*Ad el parnet ilg pievel, ad ilg parchi en treis trops
(Bibla S, Iudic. 9, 43).*

3. Scharschas e grads

Els texts romontschs che nus havein examinau anfl'ins sco per las formaziuns (battagliun, regiment etc.) pressapauc tuts ils grads e las scharschas enconuschents generalmein. Per semeglia: capitani, colonel, cumandant, litinent (ufficial, officierer), obrist (oberst), mar-

⁴³ SALIS: *Memorie*, 86 Nacque qualche disputa come si haueua da marchiare; vuoleuano li Suizzeri sempre essere li primi, al che il Collonel Guler s'oppose...

schal, general etc. Ei vala perquei strusch la peina da sefermar me-
miazun. Nus dein cheu mo enzacons exempels da biars:

Seis chiapitanis havet el hordino (TRAVERS 17).

S(ar) Raduolf da Marmels capitauni generael (TRAVERS 53).

Schi hal tramis lg coronel Valdirun (DEC 6, 270, Cronica rim.).

*Lg curunel cun ün oter intaunt / chiavalget a Scuol imprestinaunt
(WIETZEL 59).*

Mo'l Guler velg, sco dit ais, eira'l principal dux (VULPIUS 68).

lütinent d'üna cumpagnia eir'el da la chiavalaria (WIETZEL 79).

tuot cunter il scharf orden dils officials (DA PORTA 141).

*ün bandiral dad'Vlm, chi... tgneva la bandera amo culs daints
(DA PORTA 56).*

*La ventira vess mi dau, / sin quest mund de fendrich vegnir (DEC 2,
431, Canz. pop.).*

*cheu an ei faig de saver agli scharschan Ber (DEC 1, 405, Diari de
Berchter).*

*vachmeister tester quel ei stau, / ca quels cumpoings navend man-
au (DEC 2, 394).*

V Camp e quartier

Ils excerpts per quei tema ein munglus e restan fitgai en tiarms ge-
nerals.

Alchünas banderas oura bêt eiran achiampedas (TRAVERS 25).

ils Austriots... s'han achampats sper Damal (DA PORTA 54).

siand alchiünnas banderas aludschedas à plûr (TRAVERS 24).

*La noat avaunt sün aque / ludschet l'armaeda zuot giüvè
(WIETZEL 71).*

Et tuot sieu chiamp füs svalischiô (TRAVERS 34).

*Quels d'Alvagnü e Churvalden... fuon cumandats da metter lae-
gier alla riva da Mezola (VULPIUS 64).*

Mo'ls Steigers stavan à laeger spèr St. Maria (VULPIUS 76).

*Alhura ls Grischuns leidamaing turnaun / als ludschiamaints
(TRAVERS 32).*

*Sü per la terra ilgs oters tuots / da l'armaeda piglienn quarters
(WIETZEL 70).*

VI Udis il clom!

Il signal d'alarm vegneva daus, cunzun sch'ei settractava da metter
en arma il «lanstuorn», cun tucclar «zenns da stuorna, sunar stuorn»,

cun tucclar il zenn grond, cun envidar ils casets semtgai sils cons e crests dils vegls castials. Per buca far confusiun ein il better schibas ed il far fiugs sin Dumengia da tscheiver ne da caschiel scumandai⁴⁴. Perfin la fumeglia d'alp sto bandunar tegia e muvels «per defender a gidar la patria». La conseguenza d'in alarm ei sco dapertut era en nosa tiara in grond schischuri:

la donna era vit gl'um, la sora vit ilg frar, – in bergleva sin in meun l'auter che sesturmentava sin l'auter... et era ilg giuvenessen di, Sr. canonic a dau l'absoluziun generala... (Annalas 7, 276, BALLETTA, 1798).

Anno 1798 denter ilgs 17 e 18 de october ei succediu ina allerta (Annalas 1, 97).

Per cletg eis ella severificada sco faulsa. Denton ha ella giu sias bu-nas varts.

nies pievel entras quella alarma ha aung fatg ver che ilg calirau saung de Grischun seigi de schon ensaconts secolts enau aung bucca tuttavia sferdaus (Annalas 1, 97).

Gniand suno larma incunter Clavenna (TRAVERS 25).

quels dimana clamen all'arma per tuot intuorn (DA PORTA 11).

Denter Carfun et Alzanto ei sei daventau ina gronda larma (AGI 7, 159, 1591).

Diss, chia's daiva cumander / a noassa gliעד, bain da's armer (WIETZEL 84).

ils auters... vegnen incunter inarmits fin a Sielva (DA PORTA 137).

Huossa uaa lg infidel nguarnyd⁴⁵, / schquass'hasta, launtsch'è spada (CHAMPEL 94).

pur cura chi el ais inguarniau, / schi fol alagrер ilg cour mieu (DEC 5, 422, Valantin).

In'armada senza disciplina ei condemnada senza remischun. Igl ei bien sch'ins intervegn ad uras e substituescha magari in uffical nuncapavel.

ilgs jegers de Muster eren agli bucca obedeivels, – et el era con els memia migieivels (Annalas 7, 277, BALLETTA, 1798).

In cumandant era mo empau serius vegn a metter guardias ed a dar sias ordras.

⁴⁴ Annalas 1, 108s.

⁴⁵ Sco il talian *guarnire* el senn da «armar, munir cun armas». Champel vegn citaus tenor la paginatura en l'ediziun Ulrich.

jau sondel staus en domisdus logens, per visitar las postas, dar et metter per scret las consinnas (Annalas 7, 279, BALLETTA, 1798).

ils noss (nun feiven) buna guardia (DA PORTA 136).

La santinella sot Brüschi fo eir mazada con ün curtê dormind (DA PORTA 137).

nies lud. comin... hagi priu las dueivlas precauziuns... de tschentiar guardia sin ils noss confins (Annalas 1, 88, 1798).

da cheudenvi veinsa stuviu furnir in vacht a Medel et in a Tuietsch ensemen de 31 um a di (Annalas 7, 278, BALLETTA, 1798).

ils Austriots (han) miss guarnischun in la Clastra d'munt (DA PORTA 53).

il regiment deigi trer en garnischun els dus marcaus de Constanz e Radolfszell (P.A. VINCENZ, Reg. de Roll 10).

duas uras avon dj adina deien esser en pej e premorusameng tar-metter ora patroglas (Annalas 1, 104, 1798).

en Tujetsch sco a Medel seigi bia gadas mo la mesadat silg piquet e quels 3, 4 e plys dys suenter lur plische a comoditat mavan a casa (Annalas 1, 107, 1798).

Ilgs 5 veinsa giu restag (Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792; = Rast-tag).

ei mirien ch'ei vegni dau la tapa⁴⁶ adualmeng als auters, e ch'ilgs marcadons dellas compagnia(s) degien dar sco els cumpran en (Annalas 1, 123, 1798).

Mr. Menghini et jeu prendevan nossa tappa (Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).

Lur tros⁴⁷, dschavane, per fer, / incunter Alvra per passer (WIEZEL 70).

VII Famas, spiuns e mess

Il survetsch d'informaziun, sil scalem dalla cumpignia aunc ozildi ina schenderletga, fuva antruras ualvess fetg sviluppau. El consista per ina buna part da «tunas» e «famas» pli u meins verdeivlas che sederasan. Ina faulsa tuna si da Vuclina haveva muort la distanza peda

⁴⁶ Franz. *étape* cun la significaziun «fourniture de vivres, de fourrages qu'on fait aux troupes qui sont en route» (LITTRÉ 2, 1513).

⁴⁷ Ils manuscrets Mauretzen, Flugi e Romedi (DEC 6, 243) plaidan per l'expressiun «tros, tross, troas» (tud. Tross, bagascha). G. H a r t m a n n (Gioerin Wiezels Veltlinerkrieg. Strassburg 1887) nota «stros». Ins capescha buca, pertgei che Flugi renda «tros» cun «Kriegslist».

da daventar legenda e fanzegna. Per la letga pli segiras eran las «spias» ch'ins tarmetteva vi e neu, beinduras travestgidas. Ellas havevan cumpatg era la missiun da sondar l'opiniun publica⁴⁸. Bots, buttatschers, curriers, herolds, mess, postas procuravan vinavon per l'informaziun.

Arrivà là, tramattet subit il Baldirun ün butatscher pro'ls Parteners (VULPIUS 144)⁴⁹.

Ilgs 2 de mars veinsa termes ilg leiffer a Cuera (Annalas 7, 269, 1797).

E fon tramis duos in habit da büscher pro'l secretari... quals han porta la reposta in ün bastun (DA PORTA 136).

eir fuo spars la fama chia sur Albula gnissen autras compagnias (VULPIUS 154).

Aquella nouva bôd in Claven(n)a s'arasô (TRAVERS 30).

Da lg che in Morbêing et Travunna craschet la nouva (TRAVERS 30).

Novellas contrarias eiran sün las vias (TRAVERS 34).

Havennen alchiüns dals jnimis p(er) spia (TRAVERS 27).

Et aunz co ch'al di gnis claer, / som lgs munts tram'taivens spias (WIETZEL 78).

Glej era ilg madem dy et on vegniu ordinau de tarmetter ora speias (Annalas 1, 88, 1798).

Schi vainuo partuot las Lyas staffettas trammis(s)as (DEC 6, 274, Cronica rim.).

Quatter a chiavalg iminchia noat / tres alg plaun sü et gio daboat / faivens saimper chavalgiaer (WIETZEL 78).

VIII Guerriers

(Par. era artillaria, cavallaria sutvart!)

Nos chiatschaduors trammattettans sü (WIETZEL 82).

ilg succuors dilgs «Jägers» de Tron (Annalas 1, 110, 1798).

las bellas cuirassas dils cuirrassiers franzos (MUOTH: Eberh. II, 193).

Et cumpagniums da d alver adatô (TRAVERS 17).

⁴⁸ Annalas 1, 88.

⁴⁹ Derivau da *buttatsch* (schumber, pauca). Par. DRG 2, 752, 4 e 755. Ina tipica formaziun romontscha.

Et da sia famaglia zuond spulvrieu (TRAVERS 19).
Ûn chi tel ais, nun ho pissêr, / d'havoir ne d'fant⁵⁰ ne d'chiavalêr
(TRAVERS 57).
Quel noebal barun et fraisch fantin (DEC 5, 427, Valantin).
Suot Sondalin stet la chiavallaria e fantaria dal inimi fermads
(VULPIUS 82).
Mastrael Larius cun alchiüns fraischs⁵¹ dallas lias (TRAVERS 26).
Jeu sondel staus luschaus con ilgs grenadiers à la tête d'or (Annalas
7, 234, BALLETTA, 1792).
Pirovan ün bun guerrier (DA PORTA 136).
Ils uregiers surstattan (MUOTH: Eberh. II, 9).
Dein las lud(eivlas) treis Ligias metter si tonns harschiers⁵² per
tener ord la tiarra tutta bettleraglia iastra (DEC 4, 586, 1794).
han tramiss il Planta cun 1000. musquetiers (DA PORTA 156).
2. compagnias da peduns trevan vers la Madonna (DA PORTA 144).
ultra la militia ordinaria dal Adesch 1500 pichaniers⁵³ (VULPIUS 25).
Schi uossa dimena ans 'lain nus far sü, / compagnar noss scharf-
schützs ün toc in sü (DEC 9, 244, Canz. pop.).
Nus schützers de Somvitg (DEC 2, 401).
scontren ün auter scoss d'sudada (DA PORTA 56).
L'g capitauni Grâs, cun 500 slupatêrs⁵⁴ (TRAVERS 51).
Sudaeda â Com et a Lek in grand number ordinêr (TRAVERS 19).
La sodad' in Vululina gni tras la chialur malatias è combattas fich al
main (DA PORTA 198).
Ls sudôs d'Müs alhura s'preschiantettan (TRAVERS 20).

⁵⁰ Talian *fante* «schulda a pei, pedunz».

⁵¹ Tgei munta «fraischs»? Schuldada gagliarda, arrivada da frestg u giuvna?

⁵² Sereferescha alla polizia. Par. Schw. Id. 1, 469 s.v. *Arschier* 3.

⁵³ Tud. *Pikenier*, SALIS (*Memorie*, 139) *pichenieri*. Par. rom. *picher*, *piccadur*.

⁵⁴ Deriv. da *schluppet* resp. *schluppettar* (sittar cun buis). Par. CAMPBELL: *Hist. 1*, 675... ubi ingens calceorum, sclopetorum... vis est reperta. - Il comitè d'organisaziun per la fiasta da tir cantunala a S. Murezi per 1905 ha buca giu cletg cun vuler introducir e derasar il plaid «schluppettêr» enstagl dil «tregant» empristau (*Fögl* 1905, 15, 2). Par. la discussiun el nr. 16, 3 dil medem onn, nua chi'gl oponent giavischa che *schluppettêr* «giaja inua chi crescha il paiver»!

IX Mercenaris

Sco ils Svizzers, aschia ein era ils Grischuns stai taccai tschenta-ners alla liunga dalla malsogna dils «survetschs sut crunas» ni digl «ir schuldau», «far schuldau», da «trar a soud». Unfis da lur sort e da lur mistregn, quidus d'aventuras, seschavan els «assudar» en roschas. Sche retgs e precis datgan schi pauc da lur veta per s'acquistar num ed honor, tgei vulein nus giuvens star davos pegna.

Era il mat grischun

*Voul vair pruver, co chia l' muond vo, /
scha Mars detta fortuna (DEC 9, 226, Canz. pop.).*

Naven dallas campagnas lumbardas cun Franzestg I e culs Sforzas tochen tier Napoleon, naven da Novara e Marignano alla Beresina, gie tochen tier la vegnida da Garibaldi cuoza quei til da schuldada grischuna egl jester⁵⁵.

*ha'l legat spagnöl mustrià ad Embs 8. banderas dalla Part (DA
PORTA 150).*

*Bgearras bandyras dals Aidgnoss dals sett chiantúns / er bgears
chiapitaunis de B(er)galia et sudôs da nos Grischuns / sun trâts ailg
Raig da Nauera in agiüdt (DEC 5, 323, Cronica, 1587).*

Tenor la medema cronica ein mo paucs turnai anavos «vivs e sauns». Quei seigi stau la pagaglia ch'els seigien sedepurtai mal en gliez survetsch.

Numerus eran quels che mavan en survetsch hollandes.

*Diesch cunpoings vus vi numnar, / ean tuts is elg holande, / han faig
ilg verben ad Ander, / a trag navend tuts per a per (DEC 2, 392,
Canz. pop.).*

*Deigi ei enten numm della ludeivla Ligia grischa vignir garigiau la
tiarza part dellas platzas dils officials tier il regiment grischun en
Holand (DEC 4, 586, 1794).*

La «tafradad» dils mercenaris grischuns, mo a medem temps era l'ironia dalla historia, semuossan 1554 en la Battaglia da Siena (Mar-

⁵⁵ Par. la suandonta litteratura romontscha concernent ils survetschs jasters: MUOTH, G.C.: *Il general Cristoffel Schmid*, en: *Annalas 1*, 173ss. - BUNDI, M.: *L'entschatta dils survetschs militars dils Grischuns en Hollanda*, en: *Cal. Gi 44*, 1965, 72. - Dil medem autor: *Bündner Kriegsdienste in Holland um 1700*. Reihe Historia raetica, Band 3, Calven Verlag, Chur 1972. - VINCENZ, P.A.: *Il regiment svizzer de Roll en survetsch ingles 1795-1801 tenor il diari de sergent Giachen Giusep Tomaschett de Trun*, en: *Annalas 11*, 285 (citau tenor separat). - PFISTER, A.: *Ils Grischuns sut Napoleon Bonaparte. Principalmein nos romontschs en ils quater regiments svizzers*, en: *Annalas 37*, 89 e 38, 57. - PFISTER, A.: *Il general Caspar Teodosius de Latour, 1782-1855*, en: *Annalas 39*, 173. - CARATSCH, R.: *Grischuns a l'ester. Glorias e misiergias da trais seculs d'emigrasiun*, en: *Annalas 57*, 5.

ciano)⁵⁶. Ils stess Grischuns, che han lutgau cul «scroc» da Müsch, selain engaschar dad el e semettan sut siu commando. Las Ligias havevan scumandau da vargar il Po. Mo ils temeraris datgan pauc da quei. Mal echippai e maldulai fan ils Talians mo beffas dad els. Aschia la poetessa florentina Laura Pieri:

*Era questa (la retroguardia) d'un numero di Grigioni,
Tutta gentaglia inordinata e pazza.
Non hanno in guerra termini o ragioni,
Nè più stimano il brando che la mazza;
E non osservano patti e condizioni... (Laura Pieri)*

La Battaglia da Siena cuntegn materia per ina cantada epica: il concuors dallas differentas armas (pedunzs, artillaria, cavallaria), tradiment e barunias, questas cunzun davart dils Grischuns. Siena ei il Marignano grischun. Il proverbii plaيدا en sia moda lapidara da quella terribla terrada:

Chi d'nuo vain a passar ilg Poa, / turnand a chias'ell vain, sch'ell poa. (CAMPELL: Hist. 2, 347).

Ils Grischuns havevan propi, sco quei che Rudolf Mattias Routsch duei haver detg avon la battaglia, pagau anavos cun tscheins e tscheins dils tscheins las crunas ch'ils retgs franzos havevan sbursau sco schulda. Il Medeghin che spendra cun sia intervenziun ils Grischuns dalla segira mort e d'ina nauscha sort completescha quei maletg extraordinari.

La historia dils mercenaris grischuns ha insumma biars tratgs che meritassen da vegnir reteni. Impressiunonta ei quella venerabla figura dil vegl Carlo Groll da Termin che marscha cun siu spadun en l'emprema retscha dalla truppa dil marschal de Salis, ual davos la bandiera. Bab, tat e basat eran morts en survetsch dils retgs da Frontscha ed era Carlo vul ir «per fenir li suoi giorni al servitio di sua Maestà»⁵⁷. Fa quei buc endamen ils grenadiers da Heine?

Frontavan ils Grischuns ensemen cun schuldada d'autras naziuns, lu capitava ei bein ch'ei deva baruffas seccas, oravontut sch'il vin haveva fatg il siu. Ils rampuns e buedruns dalla «Festa da Bacchus» da J. Martinus (Philomela) ein pri sil viv. (Pareglia survart p. 122 e nota 15). Sco Salis relata ha ei dau avon Desenzano (1617) ina patengada solemna denter mercenaris grischuns, tudestgs e franzos. Mintga naziun vul marschar alla testa. Perfin ils «archibugi de rotta» entran en acziun. Diesch morts e pli che 30 blessai ei il trest esit⁵⁸.

⁵⁶ JECKLIN, C.: *Die Bündner in der Schlacht bei Siena* (2. August 1554). SA aus BM. Chur 1929.

⁵⁷ SALIS: *Memorie*, 263s.

⁵⁸ SALIS: *Memorie*, 43s.

Era denter Svizzers e Grischuns en survetschs jasters fuva la concurrenza e scuidonza gronda. Sch'ins astga crer agl ambizius mo fidau de Salis, miravan ils Svizzers buca mal da surengiu. Mai ch'els havessen lubiu e vertiu ch'in Grischun cumandassi cumpignias svizras. Schizun alla meisa dils officials pretendevan els senza risguard ils posts d'honor⁵⁹.

Cun la Revoluziun franzosa entscheiva il sistem da mercenaris a sesgurdinar. Igl ei commuentont da perseguitar, co ils Grischs vengnan relaschai dalla Gronda Naziun.

Ilgs 7 essen vegni a St. Louis... leu veinsa rendiu las gravatas dilgs 4 fendlis, ch'eren nazionalas, las cucardas, che nus veven sin la(s) capiallas, tratg giu ils pindels, che nus stoveven purtar vid las russinas d'igls revers della casacca, sco la crusch sogn Ludevig, et rendiu guers, schibernas, sabels (Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).

Mo era sigl agen intschess han ils Grischuns viu duront ils tschenteners da tuttas sorts cassaccas: Spagnous, Franzos, Caisers, Imperials, Papalins, Bejers, Cnaps da S-charl, Salspurgers, Tirolers, Russ etc.

Ils Keisers ean campaie / tiers nus en bers logs zund (Annalas 1, 192, 1800).

Pü barchias lo pareten per mauns, / plainas da mêl chiatalauns⁶⁰ (TRAVERS 44).

ils Gravats⁶¹ quels gin cun gritta (DEC 2, 385).

Unna cumpagnia d'Neapolitauns ch'el assudet (TRAVERS 29).

X Urgiamenta

Las Treis Ligias possedevan buc «in ton custeivel artional scho Veniescha» che haveva fatg buca pintga impressiun al futur avat Giachen Bundi ed a ses cumpogns⁶². Mo nus savein (par. cap. II) che certas vischnaucas havevan ina reserva e ch'ellas repartevan sper las armas era in ton «resti» d'uiara. En quest liug vulein nus far attent aunc ad in pèr auters tiarms.

Pillgad moa la chiaplina (CHAMPEL 393).

chi s' tmess cumandav el da trar aint la guargiamainta (VULPIUS 31).

⁵⁹ SALIS: *Memorie*, 286.

⁶⁰ En quest liug el senn da «sbiers, canaglia». Par. talian *catalano* «gridatore».

⁶¹ Bein *Croats*. Ils *Croats* u *Cravats* fuvan enconuschents sco mercenaris a cavagl. Par. SALIS: *Memorie*, 139. - DRG 4, 176 s.v. *crabot*.

⁶² AGI 7, 156.

gnond vis in seis guaret ⁶³ *lüschaint è pennas albas fol d'ün falconet in seis flanc drett sagiettà tras (DA PORTA 143).*

inua per gronda chalur Thomas a Castelberg banderal da la Foppa, haviond eir aint ün guarret, det sü'l spiert (VULPIUS 65).

...schar trer si entochen ch'ei sapien purtar il harnisch (AGI 7, 303, Octavianus).

haviond el ün panzer nun vain el offais (VULPIUS 49).

in grond um... armaus cun resti ⁶⁴ *de uiarra encunter ilgs laders della mar (AGI 7, 157, 1591).*

XI Uniformas

Il cudez dall'uniforma ei buc in'appariziun da nos dis. Sper ils cruschuns e las crunas han ellas franc giavinau beinenqual giuven grischun els survetschs jasters. En l'atgna tiara vegn ei ad esser stau grev d'uniformar ils Grischuns. In u l'auter che retuorna dil survetsch sut crunas fa vess da bandunar sia mondura tarlischonta.

la cavalaria franzesa cun chiappas cotschnas (DA PORTA 204).

essent che jau erel vistgius en in frack d'ordonnanza da Vigier ⁶⁵ *(Annalas 7, 240, BALLETTA).*

Ils mus-chettiers han survegniu uniformas cotschnas cun plîs blaus ed ils piccadurs blauas cun plîs cotschens (Annalas 1, 185, survetsch hollandes).

L'uniforma dils grenadiers e fisiliers era de scarlata; quella dils catschadurs verda. Tier paradas portavan tuts caultschas alvas. Ils grenadiers portavan la capetscha de plegna, ils catschadurs il tschaco cun ina pintga plega cotschna-alva (VINCENZ, P.A.: Reg. de Roll 7, survetsch engles) ⁶⁶.

Il regl dall'uniforma menava enqualgadas a situaziuns pulit cavi-stradas. Aschia han entgins Franzos e Grischuns en la battaglia da Maz (1635) tratg en uniformas dils Imperials ch'els han terrau. Pli

⁶³ *guaret*, sursilvan *guret* ei in interessant plaid. Astg'ins empunir el vid CORIUM «curom» e considerar sco in plaid d'emprest. Il *g-* inicial ei forsa d'attribuir alla influenza da *guargimainta*.

⁶⁴ Dil tud. svizzer *Rüstig* (Rüstung).

⁶⁵ Sut Vigier, in uffical da Solothurn, aveva aunc in auter Sursilvan surviu: general Luregn Demont, daventaus pli tard «Pair de France», sedistinguius ella Battaglia da Waterloo. Siu num ei gravaus egl Arc de Triomphe a Paris. Par. *Annalas* 7, 275, BALLETTA, 1798.

⁶⁶ Per l'uniforma dils schuldaus en survetsch papal par. BALLETTA, A.: *Novellen und Aufsätze*. Chur 1888, 209.

tard en Val Fraele ston els sedustar dallas ballas dils agens che havevan scumbigliau els culs adversaris.

Duos dalgs Franzos fü'n amazos / sco d'l'inimi füssen sudos
(WIETZEL 82).

XII Armas

1. En general

Semper en retard al svilup tecnic recuoran ils Grischs adina puspei allas armas primitivas: als pals, flugials e turschets, allas fuortgas e faultschs, allas maneras e sigirs, als mazzüchs e mordachs. Quels uaffens fuvan adina semtgai e per cass levs da refar⁶⁷. Il cumbat dils Tiroles encunter ils Franzos haveva dau la cumprova che las armas «cunvenziunalas» per aschidadir seigien buca da sbittar. Senza buis rigadas che tonschien cun precisiun sin ina pulita distanza seigi da far pauc en la muntogna ed ei cunvegna da star sil pei vegl⁶⁸. Aunc suenter las invasiuns franzosas sereghegliavan vuschs el Grischun che vulevan introducir il turschet sco arma d'ordonnanza⁶⁹. Las armas da fiug ein sin via, mo ils urdegns da casa fan aunc ditg lur survetsch malmaneivel.

Mazzüch, alabarda e stanga e spada / els mainan con forza süls cheus tirolais (Annalas 32, 259, BARBLAN).

*Quaista chiapplina et allimbart*⁷⁰ *vöelg pigliaer atscho per soart* (VIEZEL: *Tragicomedia* 1673, 27).

den d'man halambarts ordman dils prossems, è sdusten bain löng (DA PORTA 62).

ilg maschailg cur el vain tramis our d'comün per offici des purtar sia dagia e hallebart (DRG 1, 160, 1707).

In Chauntsegk eschans bler temp stats cun l'arma in maun (DEC 6, 271, *Cronica rim.*).

⁶⁷ Aschia per sem. duront la sollevaziun dils da Purtenza (1622) che Baldiron haveva privau da lur armas. Par. VULPIUS 136. L'expressiun sursilv. «turschet» per igl uaffen da lavur per excellenza dil signun e per l'arma ei significativa per la facilitad dil pur da trer el cumbat cun urdegns sempels mo cumprovai.

⁶⁸ *Annalas* 1, 118, 1798. «Buis rigadas» = buis cun conna tratga. Par. SALIS: *Memorie*, 79 haueua il giorno auanti con un moschetto rigato butato à terra tre cauallieri.

⁶⁹ Par. PADRUTT: *Staat und Krieg*, 204, n. 1264.

⁷⁰ Interessanta la fuorma «allimbart» che secuarcla cun in semeigliant mussament da Ms. Pernisch IV (S-chanf), par. DRG 1, 160.

*ün Jon Valus da Glaris, in ün pass strett tgnett sü cun ün asta lunga
20. reiters (DA PORTA 58).*

*Item ais... scomondà da totta sorts maneeras da trâr et outras ma-
neras e sajürs e cruschs⁷¹ (DRG 4, 289, Stat. Crim. Müst. 1683).*

Daa dmaun teis schkiüdt è launtscha (CHAMPEL 85).

*A mai e'ls muntognards / sta bain il mazzacun, quels spaits incrusch
(BARDOLA: Tschaniüff 110).*

*Sül elm austriac mazzüch e sgür, / manats con botta franca (BAR-
BLAN: Poes. 80).*

Quo nun vallet launtschia ne murdaik⁷² (TRAVERS 52).

ün da Ftaun con ün mordagk in maun (SALUTZ: Genesis, Dedicat.).

*L'hura giand cun il chieu bass, saglin in mez 'l inimi cun lur pals
(VULPIUS 170).*

*els saglivan sco chiamotschs d'ün mot al' auter cun lur pals (DA
PORTA 188).*

*Tuts pals de soingn Fidel⁷³ en stai / en bia ujaras schezigiai (Ms.
claustra Mustér 523).*

Quel che va ordavon porta ina pica (Glogn 1944, 33).

lur resti et vaffens de uiarra... portisanas⁷⁴ (AGI 7, 156, 1591).

Parchiai tü èsch, Singur, meis schküdt (CHAMPEL 5).

*scodiün hòm ù maeskiel dalg cumoen dalla aetaed da ans vaing, ù
da loander in sü... haegia in chiaesa et saimper mantignia üna
haesta, spieutz⁷⁵, ù ôter simel guaffen da guearra (Annalas 44, 347,
Stat. Eo. 1605; par. DEC 6, 189).*

2. Artg e ballester

Aunc duront l'Uiara sueva vegnan artgs e ballesters duvrai sper
las armas da fiug.

*La grimma mort cun siu pilliet / lagegie silla vita, / trai si siu arg, sma-
naccia sliett / a cuorre tutt de gritta (Consolaziun, ed. crit. II, 188).*

⁷¹ Müst. *crusch*, *cruschada* vegn ad esser ina specia da halumbard.

⁷² Dil tud. *Mordaxt* «Streitaxt der alten Eidgenossen» (*Schw. Id. 1*, 620). Stupenta la ferma assimila-
ziun dil plaid al romontsch en sia desinenza.

⁷³ Adattaziun dil tud. svizzer *Fidelis-Chnüttel* (*Schw. Id. 3*, 767; par. GESSLER, E.A.: *Der «Morgen-
stern»*, en: *Kalender der Waldstätte, 7. Jhrg., 1931*, 60s.). Ils da Purtenza han giu sturniu a Sievgia
cun in pal (turschet) il pader Fidel da Sigmaringa, ch'ei pli tard vegnius canonisau. El vegn repre-
sentaus cun in turschet en maun.

⁷⁴ Tud. *Partisane*, talian *partigiana*, specia da lonscha da cumbat.

⁷⁵ Da *SPEOT (vegl francon dil nord) «Spiess» (*FEW 17*, 178), par. Sent *spiout* «cheville de bois, fiche»
(PULT: *Parler*, 199). Setracta ei en nies cass *spieutz*, *spietz* d'in singular formaus tenor il plural?

La sia spaad' ha 'll bain giützad, / è taiss eir seis balaister (CHAMPEL 11).

Trametta teis gialgards batzuns (CHAMPEL 230).

Sagietta ls cun lur fritza (CHAMPEL 86).

staigl de quei duvraven els artgs e paliets, frevan cun la funda (Cud. instr. 1840, 75).

Sias sagièttas arden (CHAMPEL 11).

büttar davent sco cun üna slingia (Bibla E, Jer. 10, 18).

3. Armas da tagliom

Catharina Haberstrau pigliet la daja ad ün sudà our d' man et 'l maset (VULPIUS 137).

sche ei sei curiu nautier enzacons de quels sin lur cavals cun ilgs tegiens traigs (AGI 7, 182, 1591).

eau ans uules in armer / cun armadiüras de speda et pugneilg (DEC 5, 442, Valantin).

Uschy dest crayr a my: Chi gledi faa, (par) gledi pyr (Annalas 19, 201, STUPPAUN, Desch eteds).

alg castelan alg qual ais conces il punchial et scanip (Annalas 4, 127, Stat. Müst. 1707).

Christian Pernier t'ngieiva la bandera cun ün maun e cun 'l auter plajet el ün dal inimi cun la spada (VULPIUS 65).

4. Armas da fiug⁷⁶

nossas montognias e stretgs pass seigien a proposit per ina armada da chitschadurs con buis ragadas (Annalas 1, 118, 1798).

Qua haun eir 'ls Rhaetiers survgni ott muschets s'nomna cavalletas⁷⁷ (VULPIUS 65).

priu quen dilgs umens, guers (Annalas 7, 234, BALLETTA, 1792).

Ilg comin veva retschiert d'ilg Lantag de Cuera per pagament 294 guers... et era rauba de pauc – a tut entocs (Annalas 7, 272, BALLETTA, 1798).

laschen davo alchüns muschettuns (DA PORTA 141).

Duas pistolas sun chargiadas / sün daman per las sbarar (DEC 9, 234).

⁷⁶ Par. MICHEL: Schützenwesen.

⁷⁷ DRG 3, 112 s.v. cavaletta II. Buis ch'ins pusava da sittar sin bucs u fuortgas. - SALIS: *Memorie*, 164 moschetti de caualletti. - ANHORN: *Graw-Pünter-Krieg*, 78 zu verwarung der 12 Cavaletti oder Böcken.

*In las Lias sequitaiven (sagiataiven?) / cun sagiatam da rouda*⁷⁸
(DEC 6, 188, *Canz. Chalavaina*).

*leu veinsa rendiu... guers, schibernas*⁷⁹, *sabels* (*Annalas* 7, 234,
BALLETTA, 1792).

*mo la rouda dal schlupet*⁸⁰ *nun fuo trata sü* (*VULPIUS* 49).

Ils stuzers vein cargau (DEC 2, 401, *Canz. pop.*).

la terzetta, der Puffer, die Taschenpistole (*CARIG., Voc.* 355).

*bandits armos con stilets e trumbuns*⁸¹ (*Fögl* 1863, 36, 2).

XIII Munizium⁸² e sittoms

Il grond disavantatg dallas armas da fiug ei ch'ellas drovan munizium e che questa peisa. Il bardigliar vidaneu e seproveder cun munizium (sempuorla e plum) ha franc caschunau allas Ligias ed allas armadas jastras pitgiras. Cunquei che «munizium» significhescha pli da vegl era provisiun insumma, pia era vivonda, eisi grev da dir, sch'ei setracta adina els exempels da sittoms.

in Buorm fo manà pro munitium sün 11. asens è 4. müls (*DA PORTA* 145).

ma comanzett als mancar puolvra (*DA PORTA* 142).

Trais boatas da chianuns / mettan in bacuns / voas homans et femnas (DEC 6, 181, *Canz. Muntalban*).

dits homens daien dalungia fêr oura da ditt plôm bolettas et las gouernen in cas da guerra (*Annalas* 48, 67, *Stat. Puntr.* 1610).

Ei gliei fatg vischneunca, partiu ora las cartuschas (*Annalas* 7, 276, *BALLETTA* 1799).

dit Lugano fet a Sondre tuot l'eivna aunt 'l mordaretsch culas da schlupet (*VULPIUS* 44).

Tschienttschinquaunta trais fridas aspett' el / alhura paick et concordia dumand' el (*TRAVERS* 53).

Ls grandèrs sagitta cun teiss tuns (*CHAMPEL* 230).

⁷⁸ Significhescha probabel plitost «frusts gross» (= artillaria).

⁷⁹ Franz. *giberne*, sac da curom nua ch'ils grenadiers lugavan lur granatas.

⁸⁰ Buis cun «Radschloss» (*MICHEL: Schützenwesen*, 17).

⁸¹ Talian *trombone*, franz. *tromblon*, arma da fiug cun conna buca rigada, largia, che sbucca a fuorma da dartguir.

⁸² Conc. munizium par. era *Rq., B 1*, 535 (*Stat. Sent* 1685).

XIV Cavallaria

Igl ei bein da dubitar che la cavallaria seigi stada zacu fetg da casa tiels vegls Grischuns. Tonpli sorprendent eisi d'endriescher che l'armada grischuna dumbrava duront la campagna da Buorm (1486/87) gia 400 cavallerists, muni cun «strambuchina», ina specia da balletter⁸³. La cavallaria dueva cudizzar (frizzar) igl inimitg, dar agli il dretg mument el dies u ellas costas, far patruglia e.a.v. Meglier ch'ils pedunzs fuva ella capavla da «travachar» auas e flums e cheutras da scaffir novas situaziuns strategicas.

Las armas tuottas büttaun via, / h'viand el doess la chiavalaria (WIETZEL 82).

la cavallaria ils deiv' a döss (DA PORTA 136).

Lur propria chiavalaria / gieiva tras lur schquadrun, / cun lur spada s'feivan via / e que tras lur peduns (DEC 9, 189, Canz. pop.).

ils Bernais al lö ordinà fon impedit da la blera reiteria bè rivada (DA PORTA 142).

l' Segner d'Austria cun seis cusglêrs, / baruns, sgnuors et chiavalêrs (TRAVERS 36).

600 chiavalgiaunts tres las Lias vousen pasêr (TRAVERS 37).

quels eiran in tuot 80 chiavalgiaunts (VULPIUS 72).

malapaina 2000 peduns e 50 dragoners (VULPIUS 165).

'l tenent da seis draguns (VULPIUS 154).

Eir surfgnieu füt ün cornet / ilg quael al Duchia s'preschantet (WIETZEL 72).

2. squadruns dragoners tuts in servezen (DA PORTA 178).

A' Fürstenburg füt el chiavalgiô (TRAVERS 21).

als quals frizand la chiavallaria dal Giralld (VULPIUS 69).

cura chi el do üna sprüneda a sieu chiauai(l)g (DEC 5, 422, Valantin).

Dant 'ls dragoners davo als Rhaetiers trapletten els suot bleras du-nauns et iffaunts (VULPIUS 167).

XV Artillaria

L'artillaria, v.d. il «sajettam da guerra», fuva ligiada vid bastiuns, castials e rempars. Ils canuns vegnevan spostai tenor basegns. Per

⁸³ MICHEL: *Schützenwesen*, 4

bumbardar il casti da Müsch ston ins runar neu da Mesauc enzacons canuns cun melli stentas sur ils cuolms. Enqualgadas empristavan pussonzas jastras in diember da «frusts gross» cun vitier in canunier digl imperatur sco instructor che sto entruidar ils indigens. Dil temps dils Franzos aud'ins perfin da mudestas emprovas da construir canuns en atgna reschia. A «quei Gion Benedetg Gorj ilg qual ha fatg quei frust gries de len, et ei vegnius enflaus buns» han ins dau la commissiun da far 4 auters dalla medema sort e metter veras da fier entuorn⁸⁴.

Me nun vous crair ad üngün, chi dschaiva, / chia tel altalaria s ardüschaiva (TRAVERS 49).

Awaunt nun lg staun ils bastiuns, / chiasteaus, schluppets, bumbardas (CHAMPEL 11).

dils chianuns nun puden dovrar plü co 3 nun hviond temp dils implantar (DA PORTA 142).

Sainta co cha 'ls chanuns sbaran (DEC 9, 234, Canz. pop.).

Aschinavon sco ei ha plaschiu agli sigr. general Auffenberg de... conceder a nus 2 canuns de 3 funs (Annalas 1, 109, 1799).

Je nus vein canuns, trunbettas, / ven bandieras, vein cartetschas (DEC 2, 386).

Da Tarasp sajettén nan cun falcuns⁸⁵ (DA PORTA 185).

cunbain cha lg palatz eira parzurgio falcunets, mus-chiets muni(z)un (Annalas 71, 73).

han laschâ davo 3. feldstüks (DA PORTA 141).

El veva principalmeing 24 frusts grons (AGI 7, 157, 1591).

2. regim. Spagnos è plüs Talians, cun pezas grossas sian da Milan tramiss a Tiran (DA PORTA 141).

e manetten cun els 3 pezas d'champogna (VULPIUS 171).

Dals Rhaetiers vennen mazads brichia paucs, pustüt cun sajatam da guerra (VULPIUS 26).

ils nos sajetteivan dal sunteri da Scuol via cun las slanguas⁸⁶ da Remuosch (VULPIUS 126).

XVI Cun schumbers e fiffas

Il «stab da cumin», sco el exista aunc sil cumin dalla Cadi: picher

⁸⁴ *Annalas 1*, 109, 1798.

⁸⁵ Dil talian *falcone* resp. *falconetto*, canuns da ca. 6 resp. 3 glivras.

⁸⁶ Autras fuormas: *slaunga* (VULPIUS 159), *schlaungua*. Dil tud. *Schlange* (*Schw. Id.* 9, 579), canun cun conna liunga.

(leufer) cun sia picca, fiffer cun sia fiffa (antruras numnaus: schuicler, schuicla)⁸⁷ ed ils schumbraders, dat bein in'idea, co ins empruava d'accumpignar las bandieras e cumpignias cun ritmus e melodia e da dar anim alla schuldada pil cumbat. Als ins fageva ins curascha, ils auters, ils adversaris vegnevan stigai e vilentai. Per enza-tgi ch'ei vilaus sc'in tgiet drov'ins aunc oz a Sumvitg la locuziun: El ei *sacfiffa* u *sacfiffer*⁸⁸.

*eir quels da Sôs (= Saas) gnivan cun flöta e butatsch (VULPIUS 124).
Ils schumbers⁸⁹ quels audel jeu schon, / che petramein vegnan a
tunon (DEC 2, 432, Canz. pop.).*

Tromblas, speclas⁹⁰, et eir schalamias (Philomela 1684, 171 v.).

Schi voeglia suner sco cha ves il diavel il cho! (DEC 5, 364).

vennen sunads 'ls tamburs e sains (VULPIUS 51).

O bel tamburin, / voust dar a mai ta rösa? (DEC 9, 158, Canz. pop.).

*Oda! trumbaschlager! batta sün lg tamburlin (KOFMEL, Hiob,
Solothurn 1889, 33).*

fetten suner lg tanborl (Annalas 71, 80, ca. 1622).

*Trommenschlager, sunna sü! (DEC 5, 363, ibid. tamboarl = schum-
ber; trummer = schumbrader).*

*Ad ell deiws daar, fick pradgiand dadaut, / la trumbla⁹¹ cun lei-
detza (CHAMPEL 244).*

XVII Avon la battaglia

Tgi che sefiera da bugen u sfurzadamein el prighel ed els «tapins» sedamonda cun raschun, co la caussa mondi a finir. Ils Grischuns havevan buca glied dil rom che havessen saviu predir ord la beglia d'animals, schebein l'uiara mondi o en bein u buc. Igl ei da far cur-

⁸⁷ Tud. svizzer *Schwäglen* «Art ländlicher Flöte» (*Schw. Id.* 9, 1767s.) resp. *Schwägler* «Pfeifer, Blaser». Par. DA SALE: *Fundamenti*, 132 (Surmir) *sgetla*, flauto. - Par. pil miedi da mistralia *Schw. Arch. Volksk.* 31, 26 e 31 (IN DER GAND, H., *Pfeiferweisen aus dem Eifischtal*).

⁸⁸ Tud. svizzer *Sack-Pfiffen* «Dudelsackpfeife» (*Schw. Id.* 5, 1074).

⁸⁹ *schumber* cumpara da vegl enneu mo egl intschess romontsch da Bergugn tochen en Tujetsch e Medel.

⁹⁰ *specla* para dad esser il medem sco sursilvan *schuicla* (par. n. 87), forsa empristau sur il tiroles *schweg'l* (SCHÖPF: *Id.* 660).

⁹¹ En sia ediziun da Champel glossescha Ulrich «trumbla» cun «Trommel». Quei ei buca pli ch'in ton segir. DA SALE: *Fundamenti*, 328 (Surselva) noda *trumbla*, zampogna, fistola da suonare. A Müstair corrispunda «trumbla» a «tiba».

vien ch'ins auda nuot dallas enzennas calendaras che valevan schiglioc per prest tuttas activitads humanas, dil pop en tgina al vegliuord sin baun pegna. Dus da S-chanf, passond La Drossa per suandar il clom d'uiara, fruntan sin in camutsch e sturneschan quel – caussa maisudida – cun in bastun. «Venn par ün signael tgnieu bun» (WIE-TZEL 80). In'otra gada era «ün agne alb... plüs dits tanter els, hven quai ber bun seng, assedien il chiasché» (DA PORTA 168). Tiaratriembel, in tschiel tut tgietschen ed ils nibels che cumbattan denter pèr e semidan «in üna serp turnitschada» annunzian la vegnida dil Duca da Milaun en Vuclina (DA PORTA 157).

Scadina uiara vegn entschatta enconuschentamein per Diu e per la patria.

in tal succuors de pievel ha dau curascha a nies bien pievel della Cadi et gl'auter dy sepinau per far la bataglia con Diaus a Nossa Dona a noss glorijs sogns patruns en agit (Annalas 1, 110, 1798).

La Philomela (1684, 164) cuntegn ina «Canzun da dar ardimaint pro üna jüsta battaglia contra l'inimi». Igl ei pauc probabel ch'ins vevi mintgamai peda da cantar questa. Mo ina ferventa oraziun avon la battaglia dava anim.

Fen la pru glioud dir messa et oratiun / chia Dieu nun ls laschies in l'g bandun (TRAVERS 30).

Haviand tuots fat inschnuglier, /Dieu per victoria ad aruer (WIE-TZEL 80).

Dapi la reformaziun vegneva ei ad esser grev da s'unir sin ina oraziun cumineivla.

a.s. Murezi (Lumnezia) se rimna la massa de pievel cun tuttas sorts uaffens et instruments, era cun hartas de sointgs sin las capiallas ina part e quei plischeva buc als reformai (DEC 4, 598, 1798)⁹²

A S. Martin (Lumnezia) veva in malprecaut «feldprediger» detg «l'enprim lein nus far giu il tgiäu cheu als franzos avon ch'ira pli lunsch» e cheutras bunamein effectuaü che l'uiara ei rutta ora denter il pievel sez (DEC 4, 598, 1798)⁹³.

Ils scribents grecs e latins fan mintgamai dils menaders d'uiara perfetgs oraturs. Fontana ei pli spargnus en siu appel. Patertgava el vid il proverbi romontsch «Per piarder in um, cal'ins buca da far uiara?»

⁹² Par. SPESCHA: *Leben und Schriften*, 97.

⁹³ Par. SPESCHA: *Leben und Schriften*, 121. A Spescha fageva ins la reproscha ch'el hagi perdegau a Puzzatsch (Vrin) giud scantschala encunter ils Imperials.

il colon. dev' anim als seis, trev' a memoria la bravüra da lur velgs (DA PORTA 143).

L chiapitauni disch «Mattunss, muain, chial temps ais no!» (DEC 6, 188, Canz. Chalavaina).

Per cuschentar l'atgna tema e carschentar la trembletga digl inimitg san ins era far ina dètga canera cun scadenar las armas e cun grir, magari era cun beiber curascha e far beffas dils adversaris.

L's lur guaffens cumanzaune â masdêr / et lur guargimaintas fick â tuner (TRAVERS 31).

ün'hur' ant di ils metta man... sr. Blasch cun grond jüvlöz (DA PORTA 150).

cun minchia zena d'vin chi bavevan, s'ludèvan da mazar 10. muschavachias (DA PORTA 55).

In Cluorn s'glorievan dech cun sunar ils sains da mütschantar ils noss (DA PORTA 55).

XVIII Campagna e battaglia

Engaschadas da cuntin en las «trattas» e campagnas da Vuclina stuevan las Ligias far a lur schuldada enormas pretensiuns arisguard il marschar. Il camond da semover (semuentar, trer) anflava buc adina suatientscha. Sper ils Engiadines ils pli fideivels ed interessai da «trer el camp u feld» eran ils Bargunsegners. Ils Puters fan savens d'envidar, dalla Ligia Grischa gnanc da tschintschar che haveva per las pli differentas raschuns «ried da far plaun».

Las trais lias traivan / par tschinquaisma in Engedina aint sur munts (DEC 6, 186, Canz. Chalavaina).

Darchio üngiün cumparieu nun ais, / varguogna da tuott il pajais (WIETZEL 63, ibid. 84).

Le compagnie della Lega Grisa comparsero dopo la festa (SALIS: Memorie, 74).

ils d'Ingadina d'sura sa schüsen da nun havair puolvra (DA PORTA 142).

ma sa scüsen da stovair defender lur coffins (DA PORTA 161).

Moviments da truppa ston sefar cun spertadad, ils menaders ston contonscher las garnischuns il pli spert pusseivel.

Sur munts muvettan impestiaunt (DEC 6, 205).

Sainza d'mura munt' el â chiavalg (TRAVERS 21).

Curi ligèr ch'el paraiv'üna penna (TRAVERS 25).

*Süzura tuott cun granda bramma, / sainza sparng da pe ne chiama,
/ taunt a pe co a chavailg, / s'giaiv'in prescha sainza stailg
(WIETZEL 82/83).*

Beinduras ei l'entelgientscha dallas Ligias perfetga. Sentiment e cunscienza naziunala sereghegian.

Uscheia â Clavenna et in Vutlina d'inminchia lia, / s'araspè üna bella Grischunia (TRAVERS 27).

Alchünas drachüras... s'inpisen co s'daiven fer hunur (TRAVERS 26).

Els havaivan hardimaint sco liuns (DEC 6, 188, Canz. Chalavaina).

Igl inimitg (vegl engiadines: ils fadivs) ei pil solit gia ella tiara. En Vuclina ha el podà occupau ina piazza u in rempar ch'ei tucca d'assediar u sfurzar.

Ls fadifs in Dubin fün fortifichôs (TRAVERS 31).

Lg cunt da Ark in la val fut antrô (TRAVERS 22).

Igl inimitg cudezza baul tscheu, baul leu, el laghegia dapertut e spetga il mument adattau per l'attacca. Igl ei bien sch'ins ha ponderau ad uras ch'el ei pli movibels cun sia cavallaria e ch'ei ha num francar stretgas e passadis.

l'inimi sün aquaets per precipitar ils Rhaetiers (VULPIUS 26).

D'la Vutlina piglaiv' el continua girra (TRAVERS 29).

Dintaunt staiva l'cunt Girard sün la mira (TRAVERS 29).

Gnivan fattas scurarias dils Spagnos a la riva (DA PORTA 154).

La battaglia per propi (champeista, giostra, ier, stuorm) sepaleisa forsa cun ina leva «s-charamütscha» che pesenta las forzas e palpa las varts fleivlas e munglusas.

Plü dan in tel schiaramütschia⁹⁴ nun haune arfschieu (TRAVERS 32).

A las 7 huras dimena aunt mez di s'cumanzet à scaramütschar (VULPIUS 167).

Zacu sto ei dar ina decisiun. La formaziun da battaglia a quader (carré), las piccas (halumbards) entamaun, pia la maniera tudestga e svizra, la schinumnada «fanteria stabile», fuva oriundamein bein igl uorden da battaglia preferiu. San ins eruir ella gia ord la canzun dalla «Guerra da las giallinas», nua che Bart Gualgelm sfracca tras 8 retschas (glids)?

⁹⁴ Talian *scaramuccia*, *scaramucciare*.

Seis champ ha 'l ordinâ (DEC 9, 188, Canz. pop.).

In mez l'g plaun eira la grand ordinanza (TRAVERS 31).

et s'lingond in ordinanza, ils matten man è fen mütschar (DA PORTA 56).

Lhura s'han avanzats ils da Turi in orden da bataglia (DA PORTA 143).

En la battaglia (il schlacht) van ils Grischuns s'entelli ordavon. Ei setracta gie en Vuclina en emprema lingia da lur agens affars.

Els vulan «congüstêr que ch'els havaiven perdieu» (TRAVERS 27), «fer vendetta da lur dan arfschieu» (TRAVERS 27), «da quel ingürgia vers las Lias da s' svangiêr» (TRAVERS 18).

e schi plascha vulain nus Rhaetiers star in 'l prüm squadrin (VULPIUS 83).

La Grischunia mattêt maun cun granda sprauza (TRAVERS 31).

Als Schwobs vulains nus tschiatser maun (DEC 6, 186, Canz. Chavaina).

Ils inimitgs vegnan «d'amas varts clutrids» (DA PORTA 136), «per tuot incrasô» (TRAVERS 49). Forsa fuola in «fraischk barun» via cun sia asta sco Winkelried.

Volleb, qual ha in principi con sia asta fat rottüra in il inimi (DA PORTA 59).

Lura sederscha il rosch tras la largia.

cun il chieu bass, saglin in mez 'l inimi cun lur pals e mazen blers (VULPIUS 170).

Il progress dallas armas da fiug dictescha formaziuns pli lingieras e moviblas.

Us jnimis cumanzaun a schiarger, / et us Grischuns zuond as arasêr... per s'adater meilgdra vintüra (TRAVERS 31).

Da som lg munt infin la via / s'luvet la muschchetteria (WIETZEL 63).

La tactica preferida ei quella dils muntagnards: visar ils aults, ruclentar crappa e lenna, untgir sur sialas e cuolms e dar el dies, «sursagrir la saira» igl inimitg. L'untgida sur Schlingia dils 1499 e Porclas 1352 ein exempels classics persuerter.

Üna part gien sü per las grevas, / inua mael füssen idas chaevras, / per gnir alg inimi sü zura (WIETZEL 81).

et ils Grischuns sco 'ls plü prattis (tren) sur il munt (DA PORTA 142).

Et passen our zur Clavenna ün asper muntêt, / vennen giu l'g plaun ch'üngiün nun s'incurdschet (TRAVERS 27).

Schuldada che operescha aschi independentamein ed a distanza in da l'auter ston s'entelgir cun enzennas.

han als lur... dat seng sco eira accordâ con invüdar üna tabladiva, è rasar ün linzöl alb (DA PORTA 61).

Tuts chatschadurs dilig comin... deigien... sepostar sin igls aults et enten stagl de schumbers prender corns de caura e seconvegnir denter els dellas ensenas de avanzar enconter igl inimitg (Annalas 1, 122, 1798).

Da «lests» e curschins d'uiara en connex culs Grischuns relata la Cuorta memoria (AGI 7, 221). Suenter la Battaglia da Cappel duein ils catolics haver turnentau a casa ils Grischuns sin via da dar succuors, fagend diever d'in mess en l'uniforma d'in official da Turitg. La medema fontauna raquenta ch'ils catolics hagien attaccau da notg ils reformai ina secunda gada. Per buca riscar da sturnir in l'auter el stgir «han els tuts tratg sur en ina camischa alva, ne mes si ina capetscha alva de notgs...»

Cu las ballas entscheivan a schular per l'aria entuorn cunvegn ei da star davos nota.

Ls jnimis cumanzaun a schiarger (TRAVERS 31), laschettan oura 4 archiabüsedas (Annalas 71, 70), sagiettevan con 4. chianuns, è cun ballas dfoe (DA PORTA 157), cun bgieras muschiatedas (Annalas 71, 73).

Ils Spagnos zopats davo 'ls mürs sagietteven fich (DA PORTA 143). siond chi hvevan chanuns, schi cur ils sbarevan, s'inclinevan quests gio süin la terra, è nun han da quels quattras patí donn (DA PORTA 59).

Ei duvrava pulita cundiziun per tener lita en ina battaglia.

siond stats 10. huras in battaglia (DA PORTA 144).

Alla «virtüt da ls Grischuns» (TRAVERS 32), a «noas giagliards baruns» (DEC 6, 206) po igl inimitg buca resister. El vegn «s-chatschô, scurantô, sfügiantô, müschantô, miss a sfrach». El vegn sdernaus e terraus (daruotta, sdrütta, starnüda, terrada). La fuigia entscheiva, e tgi che fui ha buca basegns da sparuns.

Alhura ls jnimis bod cumanzan... lur armas ad abandonêr (TRAVERS 31).

Zscherchiaiven â la chiazza tuots salüdt (TRAVERS 51).

Aquêls... fün per terra starnieus (TRAVERS 27).

Plüs co tschiënt arastên per terra (TRAVERS 26).

Cun far «barunias» sil camp da battaglia acquistavan ils Grischs, era sch'els mavan suls cuolms (murevan), eterna fama.

Cun bain che el cun l'g coerp eis spartieu, / sch'ho el impero etaern nom agurbieu (TRAVERS 26).

Malemperneivel era ei sch'ils Rets, strusch arrivai sur munts, stuevan entrar en battaglia aunc cargai cun bagascha. Ei mava aschi spert

chi puden scars schargiar las valischs ad intrar in bataglia (DA PORTA 142).

En tals cass era ei meglier d'untgir (guinchir) u seretrer cun calma (as retrar, as trer indrê, far la retirada).

Ch'infin mez di gniss lavurò / da tuotta la brajaeda / par sgiürer la retinaeda (WIETZEL 61).

s'han subit retrats à la riva Mezola (DA PORTA 136).

Ils Engiadines ein vegni surpris savens d'invasurs jasters che havevan smanatschau da «metter tuot la Rhezia cun foe ê spad'in ruvina» (DA PORTA 165) e da «far cun nuo noscha farina». Perquei enconuschevan els era sezs la tactica da darsentar la vallada, surschond agl inimitg mo muschnas.

Alchiüns habitants, cioè da Zuotz e Scanf, veziond la furia dal inimi, haviond l' prüm chiavà in terra las plü bellas e custavlas robas e moblias, schi ividetten els istess l'foe à lur propi cumüns e fügin sur l' munt Albula, vers Coira (VULPIUS 28).

XIX Rempars

Ils biars castials implantai ellas muntognas reticas havevan imponiu gia als scripturs romans. Veglia sco la crappa vegn l'isonza da tschercar refugi en in post nunattaccabel e segir ad esser, ni da dominar da quel anora il contuorn. La tecnica da tschuncar lenna per serrar ina stretga, da segirar in pass, da fierer giu las numerusas punts secapescha da sesez. Contas gadas ha ins per semeglia spazzau la punt Martina, ars las «archas», spalancau ella, resgiau tras las tromas?

Awaunt nun lg staun ils bastiuns (CHAMPEL 11).

Lg foart da St. Maria bandunet, / lg quael dalgs noass füt ruvino / et vi per terra zuond raso (WIETZEL 74).

In la fortezza füt el grammamaing condiit (TRAVERS 20).

Sper Punt Alta feven lavurar ils noss a far forteza (DA PORTA 165). nun vuliond els trametter faschinas é lavurants a far foss (DA PORTA 181).

*La frata*⁹⁵ *eira parzurgeda / cun lieud et sagiatam* (Annalas 1, 347, Canz. Chalavaina).

*Cuntuott ésch tü ilg meis friungk*⁹⁶ (CHAMPEL 76).

El (il marchau) ei tuttavìa ferms, ... cun fos et palisadas (AGI 7, 189, 1591; par. VULPIUS 153).

Ûn punt in buochia d'Adda ch'el büttêt (TRAVERS 30).

Las punts 'na part zuond giu büttaedas, / l'otra part fü'n spalan- chiaedas (WIETZEL 69).

Per melgdra sgiürezza d'Ingiadinna / da bütter gio la Punt Marti- na (WIETZEL 62).

Las punts han ei brischaue / ca fovan sur ilg Rhein (Annalas 2, 192, 1800).

*üna foarta sgüra citad cun fick fearms ramüoers*⁹⁷ (CHAMPEL 123, *ibid.* 215 *sing.* ramür).

bünnen sü qua üna ferma schonza d'ün munt al' auter (DA PORTA 60).

vai jau giu l'incombenza d'ilg comin... d'ira ella val de Rubi a fie- rer si schanses (Annalas 7, 274, BALLETTA, 1798).

*ls uffitzchels et superiuors d'Vutligna (fünnen) schfurzos da metter lur guargia in la Transera*⁹⁸ *Travuna et Murbeng* (Annalas 71, 69, ca. 1622).

la transchera nandvart Chianova (DA PORTA 186).

schì fossen restads dech quella nott in las transchèras (DA PORTA 41).

Qua s'hal fortifichâ, / cun tschischpa fat ün mür (DEC 9, 190).

Ls fadifs in Dubin fün fortifichôs (TRAVERS 31).

L'g chiaste da Claven(n)a eira mel furnieu (TRAVERS 19).

L'g chiaste da Clavena arsalvo fü, / ch'el nun des gnir spisagio pü (TRAVERS 40).

Et haun spalaunchi(a) la pundt d Platz (DEC 6, 273).

Haviand transchero lg di inter (WIETZEL 61).

'l legier... bain schanzià a Valgeu (DA PORTA 59).

Tgnand tiers a schanzagier la Muotta (WIETZEL 62).

⁹⁵ Latin FRACTA, sursilvan *fratga*, ladin *fratta*, cheu el senn da «rempar, schanza, barricada».

⁹⁶ Tiers remarcabel. Senza dubi il tud. medieval *vrünge*, tud. svizzer *Früung* «Freiheit in rechtlichen und politischen Sachen; Freistätte, Asyl» (LEXER 3, 525; Schw. Id. 1, 1269). Ei la muntada figurativa vegnida sviluppada pér el ladin?

⁹⁷ Savess esser in deverbale da **ramürar*, par. talian *rimurare* el senn da «rinforzar, mirar da niev».

⁹⁸ Talian *trincera*, *trinciera* «foss da schurmetg per la schuldada».

XX Assedi u bloccada

Ils Grischuns, bramus da sperts success, era per motiv che las «banderas» appreciavan buca fetg las sulinadas lumbardas e las palius dil Lag da Como e ch'ellas eran prest dispostas da turnar a calur, fagevan buca not d'assediari u bloccar (vegl sursilvan: blagriar, blugriar) in casti u rempar. Las piazzas fermas en Vuclina fuvan ina spina pils Grischuns ed a medem temps in quitau e derschalet per las atgnas garnischuns. Ins patratgi al fort da Fuentes, al casti da Clavenna ed agl igniv quasi nunaccessibel da Müsch.

turnen al' assedi da Mejefeld (DA PORTA 57).

Ma il chiastê da Clavenna sten assediari mez on (DA PORTA 44).

A meg ilg blägerig anturn, a fai ünna schonza ancunter quel (Bibla S, Ezech. 4,2).

cura ca vus vangissas cun la bandiera enten... balegruns (Annalas 44, 212, Schons).

et uschea duveivan els cun ün cuors e tuotta forza metter maun 'l marchià da Tiran (VULPIUS 83).

La schauntza voelg guagiare (CHAMPEL 404).

A la praisa dalg chiaste da Clavenna vöelg cumanzer (TRAVERS 17).

Per chie l'g chiaste as sbombardaiva (TRAVERS 53).

nun hviond schalas a raiver (DA PORTA 144).

Cun suas et tratschins in la chiavorgia intraun (TRAVERS 20).

L'g castè da Clavenna füt stramantô (TRAVERS 53).

XXI Butin e preda

Sdernaus igl inimitg, stuev'ins bein dar caschun alla schuldada da «far butin, butinar, far preda», fuva ella gie buca pagada memia bein.

A.o. 1679. Vain taxo la peja in occasiun da trattas... kr 30 al di per di per sudo (Ms. Stat. Sam. 1668, § 103).

Dals noass 'na part nun fii'n cuntaints / d'turner sainza bagner ilg daints (WIETZEL 73).

Fiug e spada fagevan via. Berchter (Diari, DEC 1, 404, 1799) descriva las sgarschurs d'in «brandschatz», d'ina sblundergiada sistematica.

la sodada ardet Sielva (DA PORTA 138).

Ils Grischuns sblundregian ed arsentan Clavenna (MUOTH: Eberh. II, 185).

Quel ho Engiedina zuond brüschö (DEC 6, 208).

han salva per els tuot il butin (DA PORTA 42).

Alchüns cun buttinar Ardez vennen surchiapats e mazads (VULPIUS 167).

in las bagaschas dils Svizers ha l'inimi butinà 10. milli dichats (DA PORTA 144).

L'inimi desertet suot Valtasna (VULPIUS 127).

L'inimi haviond sbundrià ilg chastè l'ardett (VULPIUS 22).

spluglietten et ardetten blers lous et vichs (VULPIUS 23).

Aquêls fün... smungiôs dalla roba (TRAVERS 27).

Et ls pover Vutlinesks havaiva svalischo (TRAVERS 22).

XXII Tradiment, perschunia

Ad eira homens et dunauns, / chi schaiven mèl (incunter quels d'Engiadinna zur) cun der dals mauns: Cha mess havessane tscharnieu, / tiers l'inimi a piglier partieu, / cun què ls vulesse tra-dir (WIETZEL 64).

Ch'el in alchiün tradimaint hegia me consentieu, / nun ho el confesso (TRAVERS 24).

Johan Batista hom sainz'hunur, / s'appalentêt ün traditûr (TRAVERS 52).

Plü co 50 fat praschun (TRAVERS 22).

Et löeng â lo praschunêrs salvôs (TRAVERS 48).

il bap fo manà in perschunia (DA PORTA 46).

Pia castigian els la felonìa mo cun ina contribuziun de 8000 renschs (MUOTH: Eberh. II, 178).

Mastrel Silveister cun sia braieda füt alargiô (TRAVERS 24).

ils saschins fon processads et ineffigie squartads tras il bojer da Coira (DA PORTA 46).

in mez il lö ingio la chiasa eira, fo missa üna collonna d'infamia con l'inscriptiun dil crimen (DA PORTA 46).

et alla davous ven cumando in Gialia (Annalas 71, 85, ca. 1622).

Et aint in tschêps als arantêt (TRAVERS 47).

alchüns sun manats a Fuentes et la morts in perschun da melancholia (DA PORTA 181).

XXIII Armistezi e pasch

Gl'ei mai stau uiara ch'ei seigi buca vegniu pasch. Mo avon cunvegna ei da star attents ed entscheiver a parlamentar. Tier ina capitulaziun vegn ins a sespruar da contonscher las meglieras cundiziuns pusseivlas.

A' lo füt l'abscheid lêt et arfschieu (TRAVERS 37).

Paick et achürdt lasch' el tscherchiêr (TRAVERS 53; ibid. paick et concordia dumand' el).

L'g davous la pesch füt articleda (TRAVERS 59).

ilgs quals han l'incombenza de dira tier ilg general franzos et capitular silg megler nez a pej profiteivel (Annalas 1, 112, 1799).

Las süjartads cur ès'fa tregua⁹⁹ in guerras (Bibla E, 2. Reg. 14, 14). stufen dar 33 gisels¹⁰⁰ dalla prosma drettüra (VULPIUS 25, ibid. 27). manen davent 33. sco süartads a Maran (DA PORTA 60).

Siond chia lass Lyas intardavan da rivar, / schi leiva ün part cun lg fadif parlamentar (DEC 6, 274).

Per gnir ad ünna bunna pesch da dureda, / vules l'operêr cun fadia nun spargnieda (TRAVERS 36; ibid. 39 Unna bunna salda pesch per tramêr).

Cun salf condüt cu'ls jnimis favlaun (TRAVERS 24; par. ibid. 38).

vuliond savair dad els, sch'els havessen üna zaidla da sgüreza (VULPIUS 172).

Incligiant la spoarta da l'g Bologna (TRAVERS 53).

ingionder vegnen tramiss mess pro 'l inimi a s'almantar dil stilstand violà (DA PORTA 54).

Lg Düchia da Milaun nun füt brick muot cufdus, / da la tregua langueneda cun nus (TRAVERS 37).

Da trer giu sgiür, l'g füt impromis (TRAVERS 54).

⁹⁹ Talian *tregua*, franzos *trêve* «armistezi».

¹⁰⁰ Par. SPRECHER: *Rhetische Cronica*, 129 Aber die 33 oder wie andere schreiben 36. engadeinerische *Gysel* (= Geiseln).

XXIV Canzuns

Nus vulein concluder nossa survesta sin in tun litterar. Sco gia menziunau han las bravuras dil temps dalla «Guerra da las giallinas» e quellas dalla campagna da Buorm survegniu fuorma en la canzun populara. Eisi buc aschia ch'ins ha sutestimau - forse perquei ch'ei setracta mo d'in pèr fragments - lur muntada per las entschattas dil lungatg da scartira romontsch in summa? En verdad cuntinueschan Travers e Wietzel el vau dalla tradiziun dalla canzun populara ladina, cuntut ch'els drovan in auter ritmus e ch'els han ina vesta buca pli legendara, mobein ton sco pusseivel «vardaivla» e persunala dils fatgs d'uiara. Dil clima da temps burasclus plaida era il psalter da Champel cun sia viarva robusta, guerrila, che daventa tier Stiafen Gabriel aunc pli passiunada. Dil reminent lai gest Champel corscher ch'ei esisteva - abstrahau dallas allusiuns en sia introducziun - aunc autras canzuns popularas partenent ils survetschs jasters. Per la canzun nr. 85 (p. 390) renviescha el alla melodia d'ina canzun, numnada: «E lg ais üna chiantzun, ch'la sudada chi guardan sün las curunas da lg raig d'Frauntscha, soulen chiantar, la quala cummaintza uschèa:

Sü frischkiamaing buns cumpanguns, / da noew eug s'ws uoelg chiantar nuuellas bunas è chiantzuns, / chia noass bap raig bain chlar / ans uoul manar huoss' our' in lg felt, / cuntuoott nun wait pissèr per gelt, / ch' l ans uain pagiand bain d'faie / cun curunas da lg sulaie etc.»

In'ulteriura indicaziun da Champel di: «Quaist psalm s'poa chiantar schkoa ilg psalm 26. E la batailga da Carnga»¹⁰¹. Puspei in da quels cass, nua che Champel va buca pli lunsch. In studi cumparativistic cun canzuns tudestgas lubess denton franc da penetrar pli afuns.

Ils survetschs en Hollanda, che pertuccavan oravontut la part reformada dallas Treis Ligias, ein representai cun tschuppel canzuns popularas. La varianta ladina «In Ollanda fetsch viadi» ei mo ina dallas pli reussidas¹⁰². Pliras canzuns contan dils gronds capitans, da Guglielm III d'Orania e da Muntalban¹⁰³. Autras emprovan da sviar ils giuvens da lur regl d'ir «sut crunas»¹⁰⁴.

¹⁰¹ Par. CHAMPEL: *Psalms*, 65.

¹⁰² *Annalas* 14, 203.

¹⁰³ *Annalas* 65, 110. - *DEC* 6, 180. Per la Canzun da Muntalban era *Revue des langues romanes*, tome 54, 191ss.

¹⁰⁴ *DEC* 1, 189. La canzun cur jlg filg da Sörz-Fortt ei jeu a guara.

